

Marko Pišev
pishev23@yahoo.com

Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914-1919. Istorijski pregled

Apstrakt:

Tema ovog rada izražena je u predstavljanju intelektualnih, kulturnih i političkih prilika u Srbiji uoči, i tokom Prvog svetskog rata. Posebna pažnja biće usredsređena na intelektualnu elitu Kraljevine Srbije i njen odnos prema tzv. „jugoslovenskoj ideji“ – konceptu ujedinjenja južnoslovenskih naroda u jednu nezavisnu monarhiju čije su zamisli o teritorijalnim granicama, centrima administrativne kontrole i političke uprave, bile promenljive u zavisnosti od spoljnog i unutrašnjeg političkog konteksta, kao i individualnih pristupa rešenju „jugoslovenskog pitanja“. U skladu s tim, u radu će poglavito biti reči o preplitanju ondašnje srpske političke i intelektualne elite u spregama opšte organizacije buduće države, sa posebnim osvrtom na intenzivan naučno-politički angažman Jovana Cvijića.

Ključne reči:

jugoslovenska ideja, intelektualna elita, Jovan Cvijić

Jugoslovenske ideje i kulturno-istorijske prilike u Srbiji pre i uoči Prvog svetskog rata

Nakon proglašenja nezavisnosti, srpska politička elita se suočila sa zadatkom transformacije nove balkanske kraljevine iz agrarne zemlje sa nerazvijenom industrijom, visokom stopom nepismenosti i niskim životnim standardom u modernu nacionalnu državu organizovanu po ugledu na razvijene zapadnoevropske države, po ugledu na Englesku i Francusku. Međutim, nova balkanska kraljevina bila je u još jednom smislu nepotpuna - veliki broj Srba i dalje je živeo unutar teritorijalnih okvira svog moćnog suseda, Austro-Ugarske monarhije. Ovu „nepotpunost“ Cvijić je isticao kao iracionalnu, sentimentalnu komponentu srpskog nacionalnog osećanja, formulacijom da je ideja ujedinjenja srpstva jedna vrlo stara, vekovna, duboko ukorenjena ideja u svesti srpskog naroda, suprotstavivši joj potom ideju jugoslovensta kao intelektualističku, „književnu“ ideju, i samim tim implicitno potencirajući mit o sveopštem nacionalnom jedinstvu Srba koji navodno nema nikakve veze sa političkim interesima, već pre svega sa fenomenom jedinstvene narodne psihe.¹

---

¹ Jovan Cvijić, *Sabrana dela*, knj. 3 (tom I), „Govori i članci“, SANU, *zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd, (2000): 356.

Na prostoru Austrougarske su, međutim, i drugi južnoslovenski narodi ispoljavali težnje ka širenju sveti o svojoj kulturnoj individualnosti; među Hrvatima, pokretanjem časopisa *Danica Ilirska* 1835. godine u uredništvu Ljudevita Gaja otpočelo je rađanje Ilirskog pokreta.² Iako je imalo izvesnog uticaja na obrazovane Srbe u Vojvodini, ilirstvo je među intelektualnom elitom unutar Srbije bilo otvoreno odbacivano. To se nije događalo bez razloga. Kao nezavisna država, Srbija se nalazila u dosta povoljnijem položaju u odnosu na ostale južnoslovenske narode pod tuđinskom vlašću. Takođe, borba za narodni jezik u Srbiji već je bila okončana time što je štokavski dijalekat prihvaćen kao osnovna srpskog književnog jezika (ilirci su takođe usvojili štokavski dijalekat kao osnovu za hrvatski jezik).³ Najvažniji razlog se možda krio u bojazni da bi se prihvatanjem ilirskog pokreta priznali kulturni prestiž i politička moć Zagreba, kao i jačanje hrvatskog uticaja u Bosni. Zbog toga su mnogi Srbi smatrali ilirstvo za kulturno-politički paravan hrvatske nacionalne ekspanzije.⁴

Kao svojevrсни pandan ovom pokretu javila se zamisao izražena u „Načertaniju“ Ilije Garašanina iz 1844. godine. Garašaniin je Srbiju predstavio kao predvodnicu nacionalnog i kulturnog oslobođenja južnoslovenskih zemalja i ujedinitelja svih teritorija na kojima žive ovi narodi. Sadržaj „Načertanija“ uključivao je Bugare, umesto Slovenaca, u okvir planirane zajednice južnih Slovena.⁵

Iz Garašaniinovog *Načertanija* može se videti da je srpska politička elita i pre formalnog oslobođenja od Otomanske imperije doživljavala sebe bitnim faktorom na prostoru Balkana, smatrajući da ima i pravo i moć da prekroji granice poluostrva u svoju korist. Aleksa Đilas ističe da je Garašaniin bio “konzervativni političar bizmarkovih ambicija,”⁶ čije su sklonosti ka izrazito centralizovanom tipu državne uprave “pozajmile glas” težnjama srpske političke i intelektualne elite odraženim u monarhističkom i birokratskom nacionalizmu i ekspanzionizmu toga doba.⁷ One se poklapaju i sa Garašaniinim prenebegavanjem opažanja bilo kakvih “kvalitativnih razlika”⁸ između Južnih Slovena, kao i nedostatkom razumevanja za posebnosti njihovih političkih, društvenih i kulturnih tradicija.

Jugoslovenska strujanja su, dakle, pored brojnih spoljašnjih i unutrašnjih prepreka uspela da se nametnu u srpskoj i hrvatskoj političkoj javnosti već sredinom 19. veka, pri čemu je politička i intelektualna elita jedne zemlje u njima videla priliku za ostvarenje svojih ekspanzionističkih planova, dok je

² Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Književne novine, Beograd (1990):48

³ Jovan Cvijić, *Sabrana dela*, knj. 3... str. 298.

⁴ Aleksa Đilas, *n.d.* 49.

⁵ Jovan Cvijić, *n.d.* 290.

⁶ Aleksa Đilas, *n.d.* 54

⁷ Op.cit. str. 55

⁸ Op.cit. str..54

druga uvidala da joj se tim putem, šanse za konačnim nacionalnim oslobodjenjem višestruko uvećavaju. Iako je Srbija ušla u Prvi svetski rat znatno iscrpljena Prvim i Drugim balkanskim ratom, ona je probojem Solunskog fronta uz engleske i francuske trupe uspela da obezbedi sebi mesto na mirovnoj konferenciji gde su njene diplomate uz asistenciju naučnih delegata pregovarale o budućim granicama Kraljevine SHS; ovime je predstavljala i odlučujući faktor u formiranju državnog uređenja Kraljevine, približivši se realizaciji ideja iznesenih u *Načertaniju* Ilije Garašanina više od pola veka ranije.

Pozitivističko nasleđe: nauka u službi vlasti i političke propagande

Pozitivizam je začet kao filozofska okosnica naučne revolucije kasnog Srednjeg veka i ranog modernog doba u Evropi; zrelu fazu ostvario je tokom prosvetiteljskog perioda, gde se za njegovog francuskog utemeljivača najčešće smatra Rene Dekart, dok se u Engleskoj njegovi počeci najčešće mogu pratiti do filozofskih spisa Frenisa Bejkona i Hjuma.⁹

Tradiciju prosvetiteljstva u svetlu pozitivizma oivičava vera u postojanje objektivne istine koja nadilazi kulturu i moral. Dekart je, na primer smatrao da transcendentna istina postoji i da je dostižna, i da se do nje može stići ako se u kognitivnom smislu oslobodimo ograničenja kulture.¹⁰ Kao teorijsko-metodološki okvir u društvenim naukama pozitivizam se povezuje sa naučnim empirizmom vezanim za prikupljanje teorijske građe, i racionalizmom u svrhu njene sinteze i tekstualnog uobličavanja. Racionalnost se u ovom kontekstu smatra suštinom teorije i analize.¹¹ Pritom je bitno istaći da „sirovi“ empirizam, baš kao i „sirovi“ racionalizam trebalo da stoje u izvesnom balansu jedan u odnosu na drugi, u slučaju da se želi dostići željeni nivo „naučnosti“.

Postoji nekoliko razlika između empirijske nauke i čisto racionalne discipline: Prva počiva na posmatračkim temeljima koje potom nastoji da usaglasi sa racionalnim, dok je druga izgrađena na nizu arbitrarnih definicija, aksioma i postulata; propozicije prve nisu nužno sistematične, dok druga na osnovu svoje racionalne baze gradi zavisnu grupu teorema koje su naglašeno sistematizovane; empirijske hipoteze prve mogu vršiti generalizacije samo na procesu indukcije (tj. oslanjanjem na dalje dokaze prikupljene posmatranjem), dok su racionalne teoreme dokazive isključivo dedukcijom.¹² Pozitivisti, dakle, veruju da isključivom naučni metod proiz-

⁹ Paul B. Roscoe, The Perils of “Positivism” in Cultural Anthropology, *American Anthropologist*, New Series, Vol. 97, No. 3 (Sep., 1995):493.

¹⁰ Michael Buchowski, *Enchanted Scholar or Sober Man? On Ernest Gellner’s Rationlism*, *Rewiev Essays*, University of Poznan, 363

¹¹ Joseph Mayer, Toward a Science of Society, *The American Journal of Sociology*, Vol. 39, No. 2 (Sep., 1933):162.

¹² op.cit., str.163

vodi „istinu“ ili objektivno znanje, pa je shodno tome, „jedina prava“ потрага – потрага за perfekcijom u primeni naučnog metoda, čime se, zapravo, otvara rizik za redukciju epistemologije na metodologiju.¹³ U slučaju prirodnih nauka, vera u uređenje prirode podržana je verom u determinizam fizičkog univerzuma posmatranih objekata i fizičkih fenomena, za koje se veruje da su entiteti u potpunosti vođeni trans-prostornim i trans-vremenskim vrstama fenomena ili međudnosa.¹⁴ Naučnik bi, možda delimično i zbog toga, trebalo da očekuje primenljivost svoje generalizujuće teorije nezavisno od konteksta, kako je to slučaj, recimo, u matematici, fizici, biologiji, geologiji i drugim prirodnim naukama. U jednom svom radu, Žarvi raspravlja o prirodnim naukama kao sistemima znanja lišenim bilo kakvog socijalnog, kulturnog, ili specifično etnografskog miljea koji bi im pružio posebno značenje u posebnim društvenim okvirima. Time se on, zapravo nadovezao na Gelnera, koji je smatrajući da Dekartovo „kognitivno odstupanje od svih ograničenja kultura“ ipak nije moguće izvesti, predložio da umesto toga objektivnu istinu pokušamo da približimo nama i podvrgnemo je analitičkom procesu koji će je učiniti univerzalnom za sve kulture, tako da nećemo morati da „istupamo iz svoje kože“ da bismo je razumeli.

Analitički proces „objektivne nauke“, prema Gelneru, kao i prema Žarviju, najjasnije se ogleda u prirodnim naukama čije se „propozicije i zahtevi sa jednakim uspehom mogu preneti u bilo koju sredinu.“¹⁵ Kako navodi, prirodna nauka ne priznaje relativizam, ona podržava stanovište da postoji jedna, i samo jedna fizika prirode.¹⁶ Ne postoji ništa što bi se moglo nazvati „kineskom fizikom“, ili „jevrejskom fizikom“, ili „fizikom Azande“. Ljudska rasa je ujedinjena u svojim naporima da doprinese proširenju znanja o fizici, a podeljena je u onoj meri u kojoj svaki njen deo predstavlja celinu te nauke.¹⁷ Ovakav stav nadovezuje se na predstavu o naučnom monizmu koji bi, prema mišljenju pozitivista, trebalo da bude čvrsta metodološka okosnica i u društvenim naukama.

Nadovezujući se ponovo na Gelnera, Žarvi tvrdi da je naše društvo „činjenica“, i da ga je moguće posmatrati kao činjenicu, i to na osnovu onih karakteristika koje, prema Gelneru, krasi naučni pozitivizam. Te karakteristike, naime, redom glase:

¹³ Paul B. Roscoe, Perils of “Positivism” str. 494.

¹⁴ Op cit., str. 499

¹⁵ Ernest Gelner, Postmodernizam, razum i religija, *Jesenjski i Turk*, Zagreb (2000): 73

¹⁶ I. C. Jarvie, Anthropology as Science and the Anthropology of Science and of Anthropology or Understanding and Explanation in the Social Sciences, Part II, - *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, Vol. 1984, Volume Two: Symposia and Invited Papers (1984):747.

¹⁷ Ibid.

1. Odbacuje transcendentno i usredsređuje se na opažajni svet; 2. Insistira na razumljivosti i logičkoj konzistentnosti; 3. Insistira na maksimalnom razdvajanju pitanja; sve što može biti razdvojeno u mislima, o tome bi trebalo i misliti razdvojeno; 4. Odbacuje idiosinkratična [odnosno, *ad hoc* – prim. M.P.] objašnjenja; 5. Iako pozitivna nauka nije potpuno koncesivna [tako da se svi o njoj slažu u svim mogućim pitanjima – prim. M.P.], ona jeste koncesivna do zapanjujućeg nivoa; 6. U nekom smislu je inter-kulturalna; 7. U nekom smislu je kumulativna; 8. Zahteva težak i dug trening u misaonim stilovima koji se nikako ne nadovezuju na one iz svakodnevnog života; 9. Njena stalno rastuća tehnologija je nemerljivo superiorna i kvalitativno distinktivna u odnosu na praktične veštine zanatlije.¹⁸

Društvene nauke, dakle – prema pozitivistima – ne bi trebalo da se stide univerzalnih pravila i zakona kojima u svojim primenljivim rezultatima teže prirodne nauke, već bi naprotiv, trebalo da i same teže formulisanju takvih pravila i zakona u vlastitim okvirima. Ovo mišljenje tađe povlači korene i iz Komtove pozitivističke filozofije, prema kojoj je sve fenomene moguće podvrgnuti nepromenljivoj prirodnom zakonu, i prema kome treba sagledati istoriju tako da ona pokaže da je sva nauka jedno.¹⁹ U skladu s tim, navešćemo primer jednog teoretičara nauke koji je smatrao da se sa strukturalne tačke gledišta naučno znanje može povezati sa zgradom visokom nekoliko spratova. Matematika u ovom primeru gradi temelje dotične zgrade, fizika prvi sprat, hemija drugi, moderna astronomija treći, a geologija, biologija i psihologija peti, šesti i sedmi.²⁰ Postavlja se pitanje ima li tu negde uopšte mesta za društvene i humanističke nauke, poput sociologije i antropologije? Odgovor je sasvim jednostavan: onog trenutka kada matematički eksperti, kao i oni iz fizičkih i bioloških nauka pristupe socijalnim studijama, sociologija, antropologija i druge srodne nauke postaće konačno sposobne da obavljaju legitimna „naučna istraživanja“.

Pozitivistička filozofija i pristup nauci, pored toga što predstavlja formalan metod za istraživanje bezličnog univerzuma „objektivne“ stvarnosti koja postoji nezavisno od ljudske percepcije i interpretacije – sa druge strane, nju je moguće opaziti i analitički posmatrati isključivo zahvaljujući ljudskoj sposobnosti percepcije preko čulnih organa – nosila je u sebi i veru u ljudski progres, stalnu posvećenost potrazi za univerzalnom „istinom“, kao i veru u osnaženje naučne inventivnosti ljudskog (raz)uma kroz primenu kritičke inteligencije.²¹ Putevi kojima se pozitivisti kreću ka ovom cilju iznalaženja i formulisanja univerzalnih zakona koji bivaju validni u „objektivnoj“ stvar-

¹⁸ Op.cit. 751.

¹⁹ Frank E. Hartung, The Social Function of Positivism, *Philosophy of Science*, Vol. 12, No. 2 (Apr., 1945): 120.

²⁰ Joseph Mayer, Toward a Science of Society... str. 166.

²¹ Murray L. Wax, On Negating Positivism: An Anthropological Dialectic, *American Anthropologist*, New Series, Vol. 99, No. 1 (Mar., 1997):18.

nosti, podrazumevaju čitav inventar „činjenica“: konstrukciju idealnog jezika nauke; kontrolisano upoređivanje; apstrakciju; teorijski formalizam i kvantitativna merenja; indukciju; dedukciju; verifikaciju; testiranje hipoteza; hipotetičko-deduktivni metod; logiku eksperimenta, itd.²²

Postoji, međutim, jedna izuzetno značajna dimenzija Gelnerovog pozitivizma koju je on preuzeo iz Poperove filozofije nauke. Poper je, naime, svojim hipotetičko-deduktivnim metodom imao za cilj da ukaže da se naučnost neke hipoteze ne ogleda u njenoj proverenosti niti proverljivosti već *u pokušajima opovrgavanja vlastitih ili tuđih hipoteza*. Što je jedna naučna teorija podložnija opovrgavanju, insistirao je Poper, to je značajniji kriterijum njene naučnosti. Gelner je ovaj postulat prihvatio kao jedino racionalno merilo za evaluaciju priloženih propozicija.²³

Da li bi Cvijićev naučni rad na polju istraživanja antropogeografskih osobenosti balkanskog stanovništva uopšte, a etnopsihičkih karakteristika posebno, izdržao ovaj test? Čini se da opovrgljivost Cvijićevih naučno političkih stavova vezanih za jugoslovenstvo u celini nije izvodiva bilo kakvom logičkom operacijom. Prema njegovim vlastitim rečima poznato je da

„...logika nije jedino sredstvo kojim se dolazi do tzv. tačnih zaključaka i naročito nije jedino sredstvo kojim se iznalazi istina; jer tačni zaključci i istina nisu uvek jedno isto. Oni što logički, iz postulata izvode i nižu zaključke često ne nalaze istinu. *Uz logiku i pred logikom treba da idu moć posmatranja i intuicije, a u društvenim pitanjima i jako razvijeno moralno osećanje. Bez njih je logika suva, neplodna i često netačna.*“ (kurziv – M.P.)²⁴

Nauka je, kako smo već nagovestili, u Cvijićevo vreme polako ali sigurno postala nezaobilazno oruđe političke strategije.²⁵ Ovo je ostavilo brojne, i čini se, nedovoljno istražene posledice u bližoj istoriji. Intelektualne, društvene i političke elite su tokom izvesnih razdoblja u modernoj istoriji evropskih društava zloupotrebljavale nauku i sam pojam „naučnosti“ u svrhu pojednostavljenja društvene „stvarnosti“ i formiranja predstava o društvenom progresu i evoluciji, ne ustručavajući se, pritom da pribegnu instrumentalizaciji čitavih nizova predrasuda koje su – pojednostavljujuće po sebi – imale za cilj da opišu društvo ne onakvo kakvo jeste, već onakvo kakvo bi, prema njihovom mišljenju, trebalo da bude. Ekstremističke ideje kakve su se javile u Nemačkoj sredinom XIX veka gde su se naučnici smatrali nekom vrstom

²² Paul. B. Roscoe... str. 493.

²³ Hugh V. McLaughlan, *Gellner on Relativism in the Social Sciences*, Philosophy of the Social Sciences/Philosophie des sciences sociales, 18:1 (1988):114

²⁴ Jovan Cvijić, *Sabrana dela*, knj. 3 (tom I)... str. 357.

²⁵ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*, Narodna knjiga, Srpska književna zadruga, Beograd (1986):6

političke savesti nacije i nosiocima napretka i kulture,²⁶ utrle su put naučno-političkim studijama koje su iz njih proizlazile i uslovile su nacionalističku orijentaciju nemačke nauke dovevši je do okvira preko kojih ni nauka ni ljudska mašta više nisu mogle da pređu: od fundamentalno rasističkih predispozicija, preko tvrdnji o rasnoj čistoti i superiornosti nordijskog čoveka do vere u neophodnost pročišćenja zemlje i sveta od “prljavih,” “podlih” i “dekadentnih” rasa kojima je najprikladnije mesto u gasnim komorama. Sve je to bilo moguće tvrditi ne vodeći pritom računa o povredi bilo kakvog suštinski bitnog principa “objektivne” nauke, i čak sprovodeći ozbiljna naučna istraživanja sa ciljem legitimne potvrde ovih “pozitivističkih” postulata, služeći se temama koje spadaju u domen nauka poput nacionalne istorije, istorije religije, lingvistike, etnologije, medicine i biofizičke antropologije. Rasističke teorije predstavljaju jedan od najeksplicitnijih primera instrumentalizacije široko uvreženih predrasuda u svrhu pojednostavlјivanja slike društvene „stvarnosti“ i uspostavlјanja smernica dalje društvene evolucije. Pozitivizam i „naučni“ rasizam nalazili su se u čvrstoj međusobnoj vezi,²⁷ nadopunjujući se u simbiozi „egzotnih“ nauka i ideologije - simbiozi koja je rezultovala svojevrsnim malignitetom u samom tkivu „stvarnosti“ čoveka, bio on jedinka za sebe, ili deo šireg društva.

Iako Cvijić nije imao previše toga zajedničkog sa rasističkom doktrinom, i čak je upozoravao na opreznost u polemici o rasnim tipovima,²⁸ on jeste smatrao sebe „naučnikom sa misijom“, pri čemu se njegova „misionarska“ odlika, kako smo već istakli, ogledala u sakupljanju i teorijskom uobličanju građe koju je trebalo uklopiti u prethodno osmišljene, ideološki oblikovane kalupe.

Kult naučne objektivnosti, neupitno poverenje u pozitivizam, kao i spoj intelektualne elite sa najvišim hijerarhijskim strukturama u društvu, vodili su ka tome da naučnici – sa Cvijićem na čelu – bivaju angažovani pri idejnim razradana ratnih ciljeva i, u zavisnosti od ugleda i naučnog autoriteta, ostvaruju kontakte sa kolegama i političarima kojima su u odsudnim trenucima mogli nametnuti svoja rešenja.

U skladu s tim, nove, još nerazrađene naučne oblasti, poput etnologije, sociologije, psihologije, antropogeografije, biofizičke antropologije, itd., takođe je poneo talas ovog oduševljenja naukom od strane političara svesnih mogućnosti njene upotrebe, s obzirom na to da su mnoge, sasvim pro-

²⁶ Ibid. str. 8. Takođe, upor. sa S. M Stanković, Jovan Cvijić o nastavi i nauci. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 84(2), (2004):61-70.

²⁷ O ovome pobjiže u: Juan Comas, More on "Scientific" Racism, *Current Anthropology*, Vol. 3, No. 3 Published by: The University of Chicago Press on behalf of Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, (Jun., 1962), pp. 284-302.

²⁸ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj.2, Beograd, Prosveta, (1989): 509.

izvoljne hipoteze mogle doživeti afirmativan prijem u naučnoj javnosti do-
kle god su baratale – neretko jednako proizvoljnim – empirijskim „dokazi-
ma“ i teorijsko-metodološkim aparatima utemeljenim na pozitivističko-ra-
cionalističkoj metodologiji.

Cvijić je vršio svoja istraživanja Balkanskog poluostrva u vreme ka-
da naučna literatura o ovom u odnosu na ostatak Evrope, ekonomski, po-
litički i društveno dosta zaostalom području, tek delimično oslobođenom
od osmanlijske vlasti, nije nudila gotovo nikakve reference za uporednu
analizu – što je samom istraživaču pružalo dosta prostora za manevisa-
nje između dva vodeća elementa u proizvodnji etnografske stvarnosti: ra-
cionalizma zasnovanog na empiriji, kao i krnjoj induktivnoj logici koja je
često vodila u neskromne – mada, katkad i u smerno oprezne – generali-
zacije, i nacionalizma zasnovanog na romantičarskim korenima i veri u
„duh nacije“.

Status, etnička pripadnost i obrazovanje formirali su Cvijićeve socijalni
i kulturni kapital na osnovu kojeg je on mogao da zauzme ulogu vrhovnog
naučnog arbitra u srpskom društvu i samovoljno definiše mentalne, karak-
terne i fizičke karakteristike ljudi, kao i kulturne sadržaje njihovih navika,
običaja, usmene tradicije i materijalne kulture širom Balkanskog poluostr-
va gde je vršio svoja terenska istraživanja. Društveni položaj i marljiv aka-
demski rad vremenom su ga učinili bliskim političkoj eliti koja je, čini se,
cenila pre svega misionarski aspekt njegovih intelektualnih napora. („dve
elite“ – intelektualnu i političku, u to vreme nije bilo moguće sasvim jasno
razgraničiti, možda i zbog manjka akademski obrazovanih građana u Srbi-
ji, a možda i zbog ogromne društvene potrebe za politizacijom što većeg
broja stanovništva). Spoj visokog univerzitetskog položaja i lične svesti o
misiji omogućio mu je da ideološki profilisanu „nauku“ umota u pakovanje
metodološki validne, empirizmu dosledne, u „čistom“ razumu utemeljene,
vrednosno neutralne i politički nepristrasne društvene nauke koja ima za
cilj „prosto“ utvrđivanje naučne „istine“ o demografskim, antropogeografs-
kim i etnokulturnim „činjenicama“ Balkanskog poluostrva. Pozitivizam je
u tom kontekstu predstavljao zlatan ključ uspeha, jer se uz njegovu tekstu-
alnu podršku, „nauka“ činila naučnijom, a „istina“ istinitijom. Primera ra-
di, sama činjenica da je Cvijić u svojim etnopsihološkim istraživanjima, iz-
noseći vlastito viđenje dinarskog tipa isticao i njegove negativne karakteri-
stike išla je u prilog „naučnosti“ njegovih rezultata, s obzirom na to da jed-
nostrano idealizovanje nekog od psihičkih tipova nije bilo u skladu sa im-
plicitnim postulatima pozitivističke nauke, odnosno njenom racionalnom
komponentom. Svaka idealizacija činila bi se u tom smislu sumnjivom,
zbog čega je Cvijić svakako procenjivao da bi izvesan balans pozitivnih i
negativnih crta mentaliteta, njegove psihičke tipove – Dinarski naročito –
učinila naučno prihvatljivijim.

*

U Srbiji početkom Prvog svetskog rata intelektualna elita je pratila trendove u nauci i njenoj konkretnoj primeni pri definisanju okvirnih pravaca spoljne politike i usaglašavanju teritorijalnih pretenzija te zemlje u odnosu na susedne države. Slobodno se može reći da su etnografska, odnosno antropogeografska istraživanja Jovana Cvijića tom prilikom igrala ključnu ulogu, jer su ona – uz Skerlićev lingvistički metod – prva naučno utemeljila „potrebu“ za ujedinjenjem južnoslovenskih naroda. Na osnovu Cvijićevih istraživanja moglo se „argumentovano“ tvrditi do kojih granica teritorija buduće države ima pravo da se prostire. Cvijićeva antropogeografija obuhvatala je više zasebnih disciplina formirajući od njih integrativnu sistematsku celinu koja funkcioniše po principu uzročno-posledičnih veza (promena u jednom podsistemu uslovljavala je promene u strukturi čitavog sistema).

Prema rečima Branka Petranovića, “Pašić je razvio viziju jugoslovenske države (...) već drugog dana po izbijanju rata, odgovarajući Jovanu Cvijiću da će granica (...) dosegnuti Klagenfurt - Marburg (Maribor)- Segedin.”²⁹ Ljubinka Trgovčević u svom radu “Jovan Cvijić u Prvom svetskom ratu” navodi da je Cvijić istog dana po objavi rata u Nišu “učestvovao u prvim razgovorima o ratnim ciljevima i granicama buduće države, tako da se od prvih trenutaka rata aktivno uključio u razvijanje i pravljenje programa koji bi se ostvarili u slučaju da rat bude dobijen”.³⁰ Odatle se može videti da je Cvijić bio još od ranije veoma blizak državnom vrhu i da su se ličnosti poput kralja, regenta i predsednika vlade oslanjale između ostalog i na njegovo stručno poznavanje Balkanskog poluostrva pri osmišljavanju ratne i propagandne strategije.

Propagandna strategija kojom se koristio Cvijić, na vrlo dobar način je sažeta u nekoliko rečenica koje smo izdvojili iz njegovog govora održanog pred „Kolom srpskih sestara“, 18. februara 1907. god.:

"Daleko u zapadnoj Bosni ima varvarošica Kupres, blizu dalmatinske granice. To je kraj koji ni u nemanjičko doba nije bio pod srpskom državom. Po kupreškim planinama pratio me je 1897. godine jedan siromašan srpski seljak, nepismen, bedan, prosed, pogrbljen, skoro izglednelog izgleda. Ne zna ništa o svetu. Tuku ga brige o teškom svedkodnevnom životu. Izgledalo je da u njegovoj unutrašnjosti nema ničega drugog osim one mističnosti, kojom najprimitivniji seljak daje sebi računa o Bogu, nebu, zvezdama, smrti, itd. Jedanput smo zanoćili u planini, i sticajem prilika proveo sam s njime u razgovoru celu noć. Tada mi je, što inače sme samo na domaćem ognjištu, pored vatre, među svojim najitimnijim, otkrio svoja duboka narodna osećanja, neke stare nacionalne klice, koje čine glavnu sadr-

²⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugosavije*, knjiga I, Nolit, Beograd (1988):9.

³⁰ Ljubinka Trgovčević, Jovan Cvijić u prvom svetskom ratu, *Istorijski časopis XXII* (1975):174

žinu njegove duše i duhovnog života. U ovom seljaku ima jasnih i jakih srpskih osećanja, i on svoju zemlju i zajednicu sa ostalim Srbima instinktivno i duboko voli. To se ne može iz njega iščupati; silno je."³¹

Iz ovog pasusa se vidi da je Cvijić bio pre svega visokocenjeni učejak, član Univerziteta, sa ambicijama koje su premašivale Univerzitet i prelazile u polje aktivnog rada na nacionalnom osvešćenju širokih narodnih slojeva, pa tek onda naučnik. S druge strane, Beogradski univerzitet i Srpska kraljevska akademija takođe su predstavljale institucije koje su promovisale ideje o kulturnom i etničkom jedinstvu južnoslovenskih naroda. Preko listova i organizovanja opštejugoslovenskih manifestacija nastojale su da utiču i na druge društvene slojeve sem intelektualnih u propagiranju dvojakog nacionalnog cilja: prvo, za ujedinjenjem celokupnog srpskog naroda, a potom i svih jugoslovenskih naroda.³² Prema tome, može se slobodno tvrditi da je celokupna intelektualna snaga u zemlji bila upregnuta za izvršenje zadatka koji nije imao nikakve neposredne veze sa naukom, već mnogo više sa ratnim ciljevima države. Pritom, treba uzeti u obzir primedbu Trgovčevićke da je inteligencija, pored toga što se smatrala bitnim faktorom u vođenju naroda, bila inspirisana i patriotskim motivima,³³ tako da pomenuti nacionalni zadatak nije smatrala nametnutim "odozgo", već prirodnim nastavkom težnji za nacionalnim oslobođenjem. O ovom „prirodnom nastavku“ na sličan način govori i Cvijić, rečima da „svaki čobanin zna za veliku srpsku celinu“, što je „jedina sadržina višeg nacionalnog osećanja, posle brige za svakodnevnim životom.“³⁴ Ovaj patriotizam intelektualne elite bio je, pored propagiranja političkih težnji Srbije u zemlji i van nje, vidljiv i u aktivnom učešću intelektualne elite u ratnim borbama, kako tokom Balkanskih tako i delimično u Prvom svetskom ratu.³⁵ Primera radi, Veselin Čajkanović, koji je u vreme objave rata od strane Austro-Ugarske bio docent Filozofskog fakulteta, odmah je bio pozvan da se priključi srpskim vojnim jedinicama dobivši čin artiljerijskog kapetana³⁶, koji je po svemu sudeći stekao u Balkanskim ratovima, a Tihomir Đorđević se prijavio kao dobrovoljac u štabu Dunavske divizije prvog poziva;³⁷ u sastav vojnih jedinica ušao je veliki broj univerzitetskih profesora, među njima i istoričar Stanoje Stanojević, etnolog Niko Županić i pravnik Kosta Kumanudi koji su već do 1915. po naredbi vlade napustili zemlju, jer su bili mnogo korisniji vlastima u obavljanju nacionalno-propagandnih zada-

³¹ Jovan Cvijić, *n.d.* str. 58.

³² Ljubinka Trgovčević, *Naučnici ...* str.22

³³ Ibid.

³⁴ Jovan Cvijić, *n.d.* str. 59.

³⁵ Op.cit. str. 24

³⁶ Ibid.

³⁷ Op.cit. str. 25

taka.³⁸ Od naučnih stvaralaca značajnih za srpsku etnologiju, jedino je Veselin Čajkanović nosio vojnu uniformu gotovo sve do završetka rata³⁹.

Važno je istaći i to da sile Antante, iako formalno saveznice Srbije, nisu bile naročito blagonaklone prema razbijanju Austro-Ugarske, delom zbog toga što je ova moćna Monarhija predstavljala činilac ravnoteže prema Rusiji⁴⁰, a delom i zbog nepoznatosti sa političkim planovima koji su proizlazili iz ideje jugoslovenstva. Zbog toga je, pored ratnih napora, srpska vlada radila i na tome da svoju intelektualnu elitu uputi u evropske prestonice velikih sila, nakon čega bi tamošnjoj javnosti u svim pogodnim prilikama mogla da predstavi argumente za stvaranje Jugoslavije i – priprema teren za priželjkivane poteze srpske spoljne politike.

Cvijićeva misija u Londonu 1915. godine

Godina 1915. je već u prvim mesecima političkom vrhu Srbije donela mnoga razočarenja. Pored vidljivih naznaka da će rat trajati mnogo duže nego što se očekivalo⁴¹, sile Antante su započele i pregovore sa diplomatskim predstavnicima Italije, Bugarske i Rumunije oko njihovog ulaska u rat. Računajući na to da bi jedini interes ovih zemalja moglo biti njihovo teritrijalno proširenje na štetu pojedinih oblasti na koje je srpska vlada računala kao na sastavne delove buduće Jugoslavije⁴². Trebalo je odmah uputiti nekoga ko će, makar nezvanično, zastupati interese Srbije u Velikoj Britaniji. Ispostavilo se da je savršena osoba za tu vrstu zadatka bio Jovan Cvijić.⁴³

Cvijić je još tokom 1914. radio na brošurama naslovljenim “Jedinstvo Jugoslovena” gde je, na osnovu svojih dotadašnjih terenskih istraživanja nastojao da obrazloži da geografska celina Jugoslavije (podeljena u tri prirodno i ekonomski nerazdvojna pojasa) zajedno sa srodnošću jezika i naroda (svrstanom u nekoliko etnopsihičkih grupa nastalih migracijama i asimilacijom stanovništva) čine polaznu osnovu za tumečenje jedinstva južnih Slovena. Njegova ključna teza odnosila se na psihičke osobine - osećajnost, čast i ponos, bistrinu, ratničke sposobnosti - koje su “metanastazičkim pokretima narodnih masa (misleći tu, pre svega, na Srbe) postale vrlo slične ili čak istovetne”⁴⁴. Politička nijansiranost njegove argumentacije ogledala se u tome što je Cvijić Srbiju pozicionirao kao geografski i

---

³⁸ Op.cit. str. 27

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knjiga I, Nolit, Beograd (1988):8.

⁴¹ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici ...* str.33

⁴² Ibid.

⁴³ Op.cit. str. 35

⁴⁴ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić u prvom svetskom ratu*, Istorijski časopis XXII (1975): 175

etnografski zglob koji povezuje zapadne i istočne delove Balkanskog poluostrva, odnosno one narode za koje je smatrao da je neophodno da uđu u sastav buduće države.⁴⁵ Njegova jaka naučna reputacija, srbocentrična vizura jugoslovenskog ujedinjenja, i tome shodni politički stavovi činili su od njega idealnu osobu za emisara Srbije u Velikoj Britaniji i tumača teritorijalnih zahteva svoje zemlje inostranoj javnosti. Pionirska istraživanja, naučan ton i “objektivna” prezentacija njegovih istraživačkih rezultata bili su prihvaćeni i visoko cenjeni među intelektualnom elitom onih zemalja koje su znale malo ili gotovo ništa o Srbiji ili Balkanu, što po sebi govori dovoljno o uticaju koji je u to vreme nauka – pa makar i one njene još uvek „mlade i zelene“ grane – imala u društvu.

Cvijićeva nezvanična politička misija u Londonu odnosila se na profesionalno aktiviranje u više polja: 1) Zajedno sa engleskim javnim radnicima Evansom, Stidom, Siton-Votsonom i Trevelianom organizovao je “Odbor za rad u javnosti”⁴⁶. Odbor je imao zadatak da organizuje predavanja, proizvodi stručne članke, ugovara privatne razgovore, oglašava se putem sredstava javnog informisanja itd.⁴⁷, a sve to sa ciljem da obavesti englesku javnost o prilikama u Srbiji i izazove što šire simpatije prema njenom teritorijalnom programu. 2) S obzirom na to da su se u Londonu istovremeno obavljali pregovori sa Italijom, Rumunijom i Bugarskom, Cvijićev zadatak bio je i da se obavesti o tokovima tih pregovora, ali i da pokuša da na svaki način umanjí njihov štetan efekat po teritorijalne pretenzije Srbije⁴⁸.

Pregovori sila Antante sa Italijom, Rumunijom i Bugarskom

Odmah po dolasku u London, Cvijić je, na molbu ser Artura Evansa nacrtao etnografsku kartu jugoslovenskih zemalja, sa granicama koje je Srbija želela posle rata.⁴⁹ On, međutim, nije imao, niti je mogao imati neophodne podatke o svim oblastima koje je uvrstio pod teritoriju buduće države. Primera radi, Cvijić nije imao vremena da se posle Balkanskih ratova bavi detaljnijim istraživanjem Dalmacije dalje od Dubrovnika – dakle, teritorijom koja je predstavljala jedno od ključnih nedoumica u pregovorima Antante sa Italijom, jer ga je 1914. objava rata sa Austrougarskom dočekala na tlu Kosova i Metohije - oblasti tek pripojene Srbiji⁵⁰. O Dalmaciji je mogao imati podatke samo posredno, zbog čega je i insistirao – i to više puta – na tome da ju-

---

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Op.cit. str. 177

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Op.cit. str. 174

goslovenski intelektualci iz ovih krajeva prisustvuju pregovorima u Londonu.⁵¹

Ni u progovorima sa Rumunijom, stvari nisu stajale mnogo drugačije. Dok je na jesen 1914. godine pisao brošure “Jedinstvo Jugoslovena,” Cvijić izgleda da nije bio sasvim siguran kojom linijom bi trebalo da se kreće granica sa Rumunijom u Banatu. Zbog toga je na kartama koje je ostavio u prilog raspravi tu oblast ostavio pod znakom pitanja.⁵² Međutim, kako su obe zemlje, i Rumunija i Srbija polagale pravo na Banat, a londonskim pregovorima se, prirodno, nastojalo da se Rumunija uvuče u rat uz određenu odštetu, javila se potreba da se hitno iskristališe stav Srbije prema ovom pitanju. Nemajući ni ovde dovoljno podataka, Cvijić verovatno nije imao drugog izbora sem da se osloni na savet srpske vlade. Zbog toga je u promemoriju o srpskim pravima na Banat koje je dostavio engleskom Ministarstvu spoljnih poslova u maju 1915. “obeležio na priloženoj karti granicu saopštenu vladinim uputstvom od 14. maja 1915.” Politički interesi nametnuli su se ispred Cvijićeve naučne savesti, što postaje jasnije kada se istakne podatak da “Cvijić nije dovoljno poznao prilike u Banatu” i da je “morao da koristi objavljeni statistički materijal i znanja drugih.”⁵³ Još jedan bitan uvid u “naučnost” Cvijićeve političke etnografije dobija se kada se razmotre “nacionalni, politički, istorijski i etnografski razlozi” za predloženu granicu u Banatu, koje je ovaj izložio u pomenutom promemoriju. Zahtevi su obuhvatali šest tačaka, od kojih ćemo pomenuti samo nekoliko:

“1. Predložena granica brani se potrebom da se osigura strategijski i saobraćajna dolina Morave, koja je glavna komunikacija kako za Srbiju, tako i za Balkan. 2. Dobijanjem predložene granice osigurao bi se Beograd i drugi gradovi u severnoj Srbiji. (...) 5. Stanovništvo Banata je mešovito i nijedna nacionalnost nema apsolutnu većinu. Srbi sa ostalim Slovenima imali bi u zahtevanom delu relativnu većinu, uključujući i one Srbe koji su po mađarskim statistikama “Mađari”. 6. Istorijski, ovaj deo Banata uvek je bio srpski, i u njemu su Srbi imali organizovanu crkvu, svoje manastire i sl.”⁵⁴

Iz ovih navoda se vidi da su za Cvijića strateški ciljevi imali mnogo veću težinu od “istorijskih i etnografskih,” s obzirom na to da su potonji od šest tačaka priloženi samo u poslednje dve. Uostalom, etnografske statistike nisu ni išle u prilog zahtevima Srbije jer je Cvijić sam priznao da nijedna nacionalnost nema apsolutnu većinu. Povrh svega, tvrdnja o mađarskim statistikama mogla je biti tačna ili netačna, ali u svakom slučaju neproveriva do kraja rata.

⁵¹ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici...* str.35

⁵² Ibid.

⁵³ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić u prvom svetskom ratu...* str. 181

⁵⁴ Op.cit. str. 182-183

Cvijićev saradnik u Londonu bio je, pored ostalih i profesor Bogdan Popović. On je u London stigao po preporuci Pašića, ali i engleskog poslanika u Srbiji koji ga je, prema uvidima Trgovčevićke ocenio kao “one of the most distinguished,”⁵⁵ bez obzira na to što je Popović smatrao da je “srpski narod sposoban za višu kulturu i da nijedno jugoslovensko pleme nema u tom pogledu pravo prvenstva nad Srbima”.⁵⁶ Dotični profesor bavio se zajedno sa Cvijićem problemom teritorijalnog razgraničenja Makedonije sa Bugarskom.

Kao i u slučaju Rumunije, i sa Bugarskom su pregovore vodila oba zaraćena bloka. Međutim, za razliku od velikih naprezanja oko Dalmacije i Banata, Cvijić je Makedoniju dobro poznao, što pokazuje i podatak da se zvanična srpska politika pri postavljanju zahteva za pomeranjem južne granice vodila njegovim predratnim istraživanjima makedonskih oblasti.⁵⁷ Iako je pri savladavanju ovog pitanja Cvijić raspolagao naučnim argumentima do kojih je došao sam, njegova naučna propaganda naišla je na novu prepreku: snažan uticaj bugarofilskih krugova unutar Balkanskog komiteta Donjeg doma engleskog Parlamenta.⁵⁸ Zajedno sa pomenutim profesorom Bogdanom Popovićem i još jednim nezvaničnim emisarom, Janićem, kao i uz asistenciju malog broja engleskih javnih radnika koji su bili voljni da pomognu, u toku proleća 1915. ipak je objavljen niz članaka o makedonskom pitanju, napisanih isključivo na osnovu rezultata prethodnih Cvijićevih istraživanja⁵⁹ i izdatih uz već pripremljenu kartu iz brošure “Jedinstvo Jugoslovena”.

Jedan od osnovnih problema spora oko Makedonije bio je u tome da se dokaže kako Makedonci nisu Bugari, čime se, sasvim u skladu sa svojim nacionalističkim aspiracijama, najviše bavio Bogdan Popović. On je, prema uvidima Ljubinke Trgovčević, ipak više razmišljao nego pisao, jer je “voleo da se bavi problemima koji nikako nisu mogli biti rešeni.”⁶⁰ Nedoumica oko etničke pripadnosti Makedonaca je, po svemu sudeći, bila intrigantna i za druge društvene naučnike tog doba. U knjizi “Problemles Yougo-Slaves,” Stojan Novaković je, na primer, nastojao da ukaže na nepostojanje demarkacione linije između pojedinih dijalekata na području Makedonije, uz “dokaze” da je za jednog Makednoca podjednako lako da prihvati srpski i bugarski jezik (ovi stavovi bili su bliski Cvijićevom upozorenju da o Makedoniji nije moguće doneti potpuno ispravan naučni sud, i da se razgraničenje na tom području ne može izvesti tako da naučnici obeju zemalja budu zadovoljni).⁶¹

⁵⁵ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici ...* str.38

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić ...* str. 179

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici ...* str.39.

⁶¹ Op.cit. str. 56-57

Od ranije upoznata sa štetom koju je Srbija pretrpela gubicima pri potpisivanju Londonskog ugovora, i doznavši o novoj mogućnosti da Srbija bude oštećena u korist Bugarske po cenu stupanja bugarske vojne sile u rat na strani Antante, engleska javnost je izrazila prilično negodovanje koje je Cvijić odmah preneo vladi u Nišu: "...Sada, posle rešenja dalmatinskog pitanja, glas da Sile garantuju Bugarskoj Makedoniju na sve je učinio rdav utisak (...) Neki, koji su pre dalmatinskog aranžmana bili za ustupanje Makedonije Bugarskoj, izjavili su da to smatraju kao infamno postupanje prema Srbiji..."⁶²

Cvijić i Jugoslovenski odbor u periodu do 1915.

Jugoslovenski emigranti u Londonu okupljeni oko ideje stvaranja zajedničke države nisu delili koncept ujedinjenja sa radikalima u Srbiji. Zbog toga su oni savetovali Cvijiću da se približi članovima Odbora i ispita korelaciju njegovog rada sa interesima srpske vlade što je Cvijić, vođen patriotskim osećanjima, ali i potpognut ličnim kontaktima sa pojedinim predstavnicima Odbora, i učinio.

U toku pregovora Antante sa Italijom i Bugarskom⁶³, kada je po preporuci Siton-Votsona trebalo formulisati jugoslovenski program, pripremljen u saradnji sa članovima Odbora, i predati ga engleskoj vladi, došlo je do prvih sukoba između interesa ovog političkog tela i srpske politike.

Nemoćan da se sasvim odvoji od uticaja vlade, i pre svega voljan da joj na svaki način pomogne, Cvijić je ipak imao sluha i za stavove Odbora, kao i bojazan ljudi uključenih u njegov rad da buduća zajednica južnoslovenskih naroda ne dobije politička obeležja velikosrpskog programa. S tim u vezi pisao je Pašiću da Srbija treba do kraja da ostane na moralnoj visini i ne napusti nijedan narodni ideal. Smatrao je da je neophodno izbegavati isticanje bilo kakvih razlika između "naših sunarodnika raznih krajeva i vera."⁶⁴ Dakle, Cvijić je smatrao da bi se uz ispunjenje određenih zahteva svih strana zainteresovanih za ujedinjenje, kao i makar formalno ustručavanje od bilo kakve buduće demonstracije nadmoći jednog naroda u odnosu na druge, vremenom mogao formirati jedinstven nacionalni okvir koji prevazilazi sve kulturne, verske i istorijske razlike među njima.

Okupacija Srbije i izbeglištvo

Sa ulaskom Bugarske u rat na strani Centralnih sila, i udruženom ofanzivom na oslabljenu srpsku vojsku, počelo je povlačenje celokupnih trupa i naroda preko Albanije prema Grčkoj. Najveći broj intelektualaca napustio

⁶² Ibid.

⁶³ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić ...* str.184.

⁶⁴ Op.cit. str. 185

je zemlju, mnogi od njih prateći vojsku. Sa okupacijom Srbije počela je i rezignacija intelektualne elite koja je za propast vojske na frontu krivila loše procenjene poteze Pašičeve vlade. Cvijić je, primera radi, pogrešnu politiku svoje zemlje sagledao prvenstveno u svetlu prevelikog oslanjanja na saveznike.⁶⁵ On je izgubio poverenje i u srpsku vladu i u “dobre namere” Antante, zapisavši u svojoj beležnici da je “ne samo u vrlo obaveštenim krugovima poznato, kako Engleska može da upotrebljuje i zloupotrebljuje male narode i države i kako ukorenjene pogrešne misli o Balkanu imaju i mnogi Francuzi, a naročito Rusi.”⁶⁶

Cvijić, međutim, nije bio usamljen u malodušnim ocenama i predviđanjima ishoda rata. I inteligencija i vlast su naglo zamenili prioritete, odbacivši odjednom planove o stvaranju Jugoslavije i usredsredivši se na to da sačuvaju bar ono što su do skora imali u rukama. Upućujući razne protestne note saveznicima, naučnici su želeli da skrenu pažnju na zločine okupatorske vojske prema srpskim civilima, i da osiguraju vojnu i materijalnu pomoć iz inostranstva.⁶⁷ Prebacivši se na Krf, vlada je, sa druge strane, bila zauzeta reorganizacijom vojske, kao i svojih odnosa prema saveznicima, tako da su se naučnici našli bez ikakvih zaduženja na polju nacionalne propagande.⁶⁸ Cvijić je početkom 1916. nastanivši se u Našatelju, u Švajcarskoj, prekinuo sve kontakte sa vladom, ali je zato otpočeo rad na svojoj monografiji “Balkansko Poluostrvo,” koja će se do kraja rata pokazati kao delo od izuzetnog značaja za realizaciju teritorijalnih pretenzija Srbije.⁶⁹ Ovom naučnom aktivnošću, Cvijić je potvrdio da ne odustaje od nade u ostvarenje jugoslovenske države, tim pre što bi studija, prema njegovoj zamisli, trebalo da pruži dragocena saznanja o nacionalnim pitanjima stanovnika ovog dela Evrope.⁷⁰

Srpska vlada je odmah prepoznala veliki propagandni potencijal Cvijićeve monografije. Svoja iščekivanja u vezi “Balkanskog poluostrva” najjasnije su izložena u jednom pismu napisanom od strane zvaničnika srpske vlade, g. Vesnića, a upućenom Pašiću na Krf: “... kako po ugledu pisca, tako i po izradi knjige, to delo će biti od velikog značaja za raspravu političkih i diplomatskih pitanja (...) Na ovom poslu Cvijić je neosporno najveći i najpriznatiji autoritet ne samo kod nas, nego i u svem obrazovanom svetu. Naš je interes i naša je dužnost hrabriti ga i podržavati u ovom radu.”⁷¹ Dužnost je svakako proizlazila iz interesa, a interes se ogledao i u Cvijićevim ubedenjima za koje je vladi na Krfu bilo više nego jasno da će usmeri-

⁶⁵ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić ...* str. 188

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici...* str. 79

⁶⁸ Op.cit. str. 94

⁶⁹ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić ...*str.189.

⁷⁰ Op.cit. str. 190

⁷¹ Ibid.

ti njegov rad u pravcu popularizacije jugoslovenstva, odnosno eksplikacije “nužnosti” za ujedinjenjem južnoslovenskih naroda. Opsežna monografija utemeljila bi političke interese na strogo naučnoj osnovi, a Cvijićev autoritet bi ta istraživanja učinio legitimnim među stranim naučnicima, koji ionako nisu imali vlastite uporedne informacije o geografskoj i etničkoj slici Balkana. Budući da je stanje bilo ratno, a da se o pomeranju granica odlučivalo odmah po završetku rata, blagovremeno pokrenuta sprega nauke i politike bila je od presudne koristi. No, takođe, bila je to sprega bez stvarne samostalne snage naučnih argumenata, jer bi, primera radi, sva Cvijićeva istraživanja, objavljeni radovi, naučni uticaj, politička poznanstva i tome slično, verovatno postali ništavni u slučaju da Centralne sile porazile Antantu. U prilog tome može se navesti zabeleška Jovana Žujovića, koji je “povodom svog šezdesetog rođendana, 31. oktobra 1915., s tugom zabeležio neispunjenje svog životnog ideala – “Velike Srbije”⁷². Žujović je zapisao: “Evo hoće da progutaju [i] ovu sadašnju milu i krasnu našu Otadžbinu,”⁷³ što implicitno govori o razvoju situacije na frontu kao jedinom stvarnom presudnom faktoru koji će, po zaključenju mira, zaključiti o tome čija će nacionalna nauka preuzeti kormilo legitimiteta.

Nauka je, dakle, mogla biti moćno ili nikakvo oružje, u zavisnosti od ishoda rata. Zbog toga se sa novim nadama u konačan poraz neprijatelja vladi na Krfu vratila i nada u političku upotrebu naučnih autoriteta.

Dalje u nove naučne pobeде

Iako je ignorisao sve pozive na saradnju koji su posrednim ili neposrednim putem pristizali od Pašića, Cvijić nije odbijao pozive inostranih – uglavnom francuskih – institucija i stručnih časopisa koji su mu nudili zeleno svetlo da širi svoja naučna ubeđenja o Balkanu i neophodnosti ujedinjenja južnoslovenskih naroda na čelu sa Srbijom. Početkom 1917. Cvijić je počeo da drži predavanja na Sorboni, uglavnom na temu problematike antropogeografije i etnografije Balkana. Uporedo sa profesorskim zaduženjima, Cvijić je pisao članke i studije, i to u časopisima kao što su “Nova Evropa” pod uredništvom Siton-Votsona, zatim “Misao” – časopisu za jugoslovensku kulturu, gde su, pored ostalih autora učestvovali, između ostalih, i Tihomir Đorđević i Meštrović. Na Cvijićevu inicijativu sastavljen je odgovor na “bugarofilske” članke u listu *La Victorie*.⁷⁴ Autori ovog teksta, vezanog za “naučni” spor oko Makedonije bili su, pored Cvijića, Jovan Žujović, Milan Bošković, Dimitrije Popović i drugi. Njihovi zajednički stavovi iznosili su da su “Makedonci srpski građani od 1912., da se njihova privrženost Srbiji izrazila prilikom povratka Bitolja (...) 1916., da je mo-

⁷² Ljubinka Trgovčević, *Naučnici...* str. 79

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici...* str. 107

ravsko-varcarska oblast osovina Srbije” i tome slično,⁷⁵ izjašnjavajući se o strogo političkim pitanjima pod plaštom naučnog autoriteta. Vrlo značajan projekat u kom je Cvijić učestvovao kao stručni saradnik bilo je sastavljanje “Jugoslovenske enciklopedije,” čije je pripremanje predložio Jovan M. Jovanović, a odobrio regent Aleksandar. Ova enciklopedija je trebalo da sakupi “celo naše pitanje (...) u jednom mestu, u jednoj knjizi”. Pariski izdavač Leru (Larousse) ponudio je Cvijiću uredništvo biblioteke o balkanskim problemima, a vodio je i srpski odeljak u “Slovenskom svetu” izdavača Denia (Ernest Denis); francusko Geografsko društvo odlikovalo ga je početkom 1918. zlatnom medaljom za geografske studije o Balkanu. Pored navedenih aktivnosti, Cvijić je bio član brojnih udruženja i društava, kako naučnih, tako i emigrantskih.⁷⁶ Sve ovo je navedeno sa ciljem da se ukaže na ogromno priznanje koje je pariski krug intelektualaca pružio Cvijiću i njegovoj propagandi jugoslovenskog ujedinjenja. S obzirom na veliki uticaj Francuske pri unutrašnjoj i spoljnoj politici Kraljevine SHS nakon rata, ova podrška svakako da nije bila slučajna. Podrška francuske spoljne politike radikalskom centralizmu proisticala je iz spoljnog doživljaja Jugoslavije kao brane germanskom prodoru na jugoistok, ali i iz prosvetiteljskog načela da je jezik, a ne vera osnova moderne nacije.⁷⁷ Francuzi zbog toga nisu ni primećivali ni razumevali razlike između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i drugih etničkih grupa koje su ulazile u sklop jugoslovenske države. Cvijićeva istraživačka sinteza Balkanskog poluostrva, izložena u istoimenoj monografiji, išla je, prema tome, sasvim na ruku ovako jednostranom gledištu, gde su “objektivni” podaci prikupljeni empirijskim putem raščistili prostor za društvenu primenu nauke. Analiza teritorije i naroda, uticaj geografskih faktora na formiranje i karakter stanovništva, istraživanja materijalne kulture, sistematizacija etnopsiholoških karakteristika, sa sve podgrupama i varijetetima – čitav opseg Cvijićevog istraživačkog postupka i njegovi rezultati uticali su na formiranje opšteg mišljenja o naučnoj utemeljenosti Cvijićeve ideje vodilje: iznalaženju i društvenom utemeljenju osnova jugoslovenskog identiteta. Time se mogla opravdati i njena politička crta, odnosno društvena, kulturna i ekonomska “nužnost” za stvaranjem nove države na Balkanu.

Zbog udaljavanja od Pašićevog uticaja nakon okupacije Srbije, Cvijić je smatran nekom vrstom predvodnika vanpartijske inteligencije, što je politički aspekt njegovog delovanja ostavilo upražnjenim. Krajem 1918. imenovan je za predsednika privremenog odbora Jugoslovenske demokratke

---

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ O Cvijićevom naučnom angažmanu u izbeglištvu videti Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić ... str.* 191-193

⁷⁷ Gordana Krivokapić-Jović, *Radikalski koncept nove jugoslovenske države*, Tokovi Istorije 1-2/2000, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (2000): 48-49

lige.⁷⁸ Liga, doduše, nije smatrana partijom, već nečim “između političke stranke i prosvetno-kulturnog društva,”⁷⁹ ali se njen zadatak prvenstveno odnosio na pokušaj formiranja jedinstvene kulturno-nacionalne sredine, osmišljavanje i specifikaciju uslova jugoslovenskog “melting pot-a,” tj. slivanja Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu naciju – za čime je trebalo uticati na dalje razvijanje nacionalne svesti.⁸⁰ Pored Cvijića, pri formulisanju pomenutog programa radili su i Smodlaka, Milan Grol, Boža Marković i Kosta Komanudi.

Dok se kulturni zadatak Lige, prema Cvijiću, definisao u težnji za stapanjem svih jugoslovenskih naroda, ni njen politički aspekt nije bio beznačajan. Do aprila 1919. članovi lige su u Parizu izdali rezoluciju u kojoj se predlagalo da nova država jugoslovenskih naroda na čelu ima samo jednog vladaoca koji bi upravljao po zakonima izglasanim u parlamentu, s tim što bi ona bila organizovana na bazi samouprave.⁸¹ Članovi Lige su, dakle, predlagali jedinstvenu, a ne saveznu državu, s obzirom na bojazan mnogih intelektualaca da “vreme još nije zrelo za Jugoslaviju” i da među širokim narodnim slojevima ne postoji jedinstvena državna svest, zbog čega im je neophodno “slivanje“ u zajedničko jugoslovensko korito. Predloženo ime za novoformljenu državu glasilo je Jugoslavija, “jer troimeni narod obeležava složenu (saveznu) državu.”⁸² Liga je takođe radila i na povezivanju sa francuskim kulturnim ustanovama, na osnivanju jugoslovenske biblioteke, organizovanju umetničkih manifestacija, na pripremi za otvaranje katedre za jugoslavistiku, itd.⁸³

Propagandni rad intelektualne elite pratio je, pored pisane reči, i veliki broj univerzitetskih i javnih predavanja. Od onih održanih na inostranim univerzitetima, naročito su bitna predavanja iz kulturno-istorijskih disciplina, jer su po sebi stvarala kontekst koji ih je vezivao za aktuelna pitanja Jugoslavije. Svakako su, pored već pomenutih Cvijićevih, najznačajnija ona koja je Stanoje Stanojević držao na Londonskom univerzitetu i pariskoj Sorboni, a koja su se ticala istorije Srbije⁸⁴. Vrlo je verovatno da Stanojevićev “velikosrpski” entuzijazam nije bio ništa manje izražen u toku ovih predavanja nego što je to bio slučaj tokom njegove „neformalne“ misije u Petrogradu. Prilika da predaje inostranim studentima o zemlji za koju se u najboljem slučaju znalo preko ratnih izveštaja, umesto preko svima dostupnih istorijskih podataka, svakako da je do kraja raspalila njegov patriotski žar. Njegov kolega i bliski saradnik u Rusiji, A. Belić, još je u Petrogradu

⁷⁸ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić ...* str.195

⁷⁹ Op.cit. str. 196.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

⁸² Op.cit. str. 197

⁸³ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici ...*str.108

⁸⁴ Op.cit. str. 145

napisao da zajedno sa Stanojevićem, među naučnim krugovima teži vaspitavanju cele grupe ljude “da misle kao mi, da budu zaštitnici onih ideja koje mi zastupamo.”⁸⁵ Budući da su studenti podložniji indoktrinaciji od naučnika, samim tim što njihova univerzitetska uloga nameće pasivniji vid usvajanja znanja, Stanojevićeva istorija Srbije verovatno da nije prolazila bez čestih osvrta na njenu posleratnu budućnost.

Nešto drugačiju viziju te budućnosti imali su članovi emigracije okupljeni oko aktivnosti Jugoslovenskog odbora. Ovo političko telo, imalo je svega nekoliko srpskih članova i zbog toga je predstavljalo svojevrsnu opoziciju zvaničnoj politici Srbije unutar još neostvarene zajednice jugoslovenskih naroda.

Jugoslovenski odbor: aktivnosti i značaj

Dalmatinski političar Frano Supilo je odmah po završetku spora oko programskog memoara Jugoslovenskog odbora (o čemu je u ovom tekstu već bilo reči) individualnim radom izazvao nova trvenja između članova tog tela i predstavnika Srbije. To je učinio avgusta 1915, posetivši engleskog ministra Edvarda Greja, i predloživši da se pitanje ujedinjenja jugoslovenskih zemalja nakon rata reši plebiscitom.⁸⁶ Usledile su burne reakcije sa srpske strane. U London je odmah poslat Jovan Žujović, koji je kao bivši političar, trebalo da se suoči sa Supilom i njegovim narastajućim uticajem među zainteresovanim predstavnicima engleske politike.⁸⁷ Žujović je, međutim, ubrzo shvatio da je tabor u Odboru podeljen, i to na taj način da se Srbi nalaze sa jedne, a Hrvati i Slovenci sa druge strane. Pavle Popović – čovek koji je osnovao ovo telo – bio je često napadan od strane “nepsrpskih” članova Odbora da se zalaže za ujedinjenje Jugoslovena sa posebnim statusom Srbije, što je ovaj pravdao činjenicom da je Srbija jedina suverena država koja ulazi u sastav buduće države.⁸⁸ Sa druge strane, koncepti o formiranju Jugoslavije unutar Odbora bili su uopšte nedefinisani, šturi i magloviti,⁸⁹ što je dovelo do postepenog gubitka naklonosti engleskih javnih radnika Siton-Votsona, Stida i Evansa prema “srpskom taboru” unutar Odbora i, uporedno s time, njihovom sve većem približavanju mišljenjima hrvatskih emigranata.⁹⁰ Konflikti su vremenom postali sve učestaliji, tako da je Popović sredinom 1916. zabeležio u svom dnevniku:

---

⁸⁵ Op.cit. str. 119

⁸⁶ Op.cit. str. 167

⁸⁷ Op.cit. str. 168

⁸⁸ Op.cit. str. 170

⁸⁹ Op.cit. str. 171

⁹⁰ Op.cit. str. 173

“Jugoslovenski odbor ne sme da kritikuje srpsku vladu (...) Neoslobođene pokrajine (...) nemaju prava turorisati Srbiji. Ni da je to Parlament neoslobođenih, pa ne bi to smeo činiti. Srbija je od njih više učinila, i ako su i oni dosta pretrpeli. Pitajte ceo naš narod – pretpostavite da ima plebiscit – ko je stariji i ko koga ima da kontroliše, Jugoslovenski odbor srpsku vladu ili obratno. (...) Nemojte nikada misliti da smo mi oni koji smo dali jugoslovenski program Srbiji. Srbija ga je sama našla, bez pomoći i jednoga od nas lično, i bez pomoći Odbora kao kolektivnog tela.”⁹¹

Bar jedan Slovenac koji je, istovremeno sa članstvom u Odboru delio ovakvo mišljenje, bio je Niko Županić. Njegova nezanemariva propagandna aktivnost zastupala je po svemu političke stavove Kraljevine, ali je isto tako težila da razbije predrasude o pripadnosti slovenačkih teritorija pojedinim sastavnim delovima Nemačke, Italije i Austro-Ugarske. Otputovavši sredinom 1916. u SAD, Županić je kao predstavnik Slovenaca preko štampe i na brojnim javnim okupljanjima proklamovao ujedinjenje svih južnoslovenskih naroda pod dinastijom Karađorđevića.⁹² Trgovčevićka ističe njegov veliki doprinos ideji jugoslovenstva, jer je “srpskoj vladi dao najneposrednije naučne dokaze da slovenački krajevi pripadaju jugoslovenskoj teritoriji”.⁹³ Pri Odboru, iako iz očitih raloga nije bio omiljeni član, Županić je bio aktivan uglavnom u proizvodnji članaka o Sloveniji kao o području nastanjenom južnoslovenskim stanovništvom koje ima mnogo više etničkih srodnosti sa Srbijom i Hrvatskom nego sa Austro-Ugarskom.⁹⁴

Iako je potpisivanje Krfske deklaracije u julu 1917. predstavljalo potez srpske vlade kojim se priželjkivalo jačanje poverenja Jugoslovenskog odbora u srpsku politiku, kriza se ponovo zaoštrila nepunih godinu dana kasnije, kada je Odbor tražio od saveznika da se prizna pravo da bude predstavnik Jugoslovena u Austro-Ugarskoj. Pašić je odmah oštro reagovao, izjasnivši se da samo Srbija može da predstavlja sve Jugoslovene.⁹⁵ Ovo je izazvalo rezignaciju i jednog dela srpske inteligencije koji je zastupao ideal ravnopravnosti svih naroda u budućoj zajednici⁹⁶ - ideal garantovan Krfskom deklaracijom koja je sve više počela da liči na dokument od iluzornog značaja, umesto na formalni garant ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda buduće države. Nepoverenje dela srpske inteligencije vladi pojačalo se nakon kontroverznog solunskog procesa⁹⁷, kada je zbog navodnog pokušaja atentata na regenta Aleksandra u Solunu, na smrt osuđen general Dragutin Dimitrijević Apis zajedno sa dvojicom pripadnika pokreta *Ujedinjenje ili smrt*. Sa saznanjem da je teško, ili gotovo nemoguće smeni-

⁹¹ Op.cit. str. 181

⁹² Op.cit. str. 188

⁹³ Op.cit. str. 191

⁹⁴ ibid.

⁹⁵ Op.cit. str. 206

⁹⁶ Ibid..

⁹⁷ Op.cit. str.220

ti postojeću vlast, što zbog neorganizovanosti opozicije, što zbog nepostojanja ličnosti koja bi mogla zameniti Pašića i predstaviti se kao kakav-takav susprtat njegovom unutar-državnom i spoljnopoličkom uticaju⁹⁸, naučnici poput Cvijića, Ljubomira Stojanovića, Božidara Markovića i Jovana Žujovića počeli su da presecaju i poslednje spone sa zvaničnom srpskom politikom.⁹⁹ Ovo je označilo njihov period nezavisne, samostalne propagande, koji se ogledao u pokušaju iznalaženja raznih alternativnih koncepata unutrašnjeg uređenja predstojeće zajednice u odnosu na radikalni politički program.

Centralistička i monarhistička shvatanja naspram republikanskih i federalističkih ideja

Koliko je političke stavove naučnika određivala stranačka pripadnost nije sasvim sigurno, sem u slučaju one grupe naučnika koji su do kraja ostali verni radikalnoj politici. Opoziciona struja srpskih političara, organizovana oko Samostalne stranke privukla je jedan deo inteligencije, ali ne sve naučnike koji se nisu slagali sa politikom radikala. Povrh toga, jedna manja grupa naučnika, pod vođstvom Cvijića, imala je izuzetno smelu vizuru uređenja buduće države, koja se, doduše, vremenom modifikovala u korist srpskog prvenstva u zajednici, da bi postepeno i sasvim iščezla. Ova ideja naglašavala je republikansko uređenje i uvažavanje državotvornosti svakog od naroda unutar zajednice, odnosno njihovo neopozivo pravo na samoopredeljenje.¹⁰⁰ Marković je u brošuri "Naše narodno ujedinjenje," zabranjenoj od strane srpske vlade, išao čak toliko daleko da je zahtevao uvažavanje prava naroda da sami izaberu oblik društvenog uređenja.¹⁰¹ Do druge polovine 1918. Cvijić i Stojanović su, radi "odbrane časti" Srbije pred Evropom i Amerikom, kao i s ciljem da ukažu na to da nije čitav srpski narod "oličen u Pašićevom režimu" obelodanili svoju ideju uređenja: federaciju sa potpunom autonomijom pojedinih oblasti - "U.S. of Jugoslavia".¹⁰² Očito zanesen ovim rešenjem, Cvijić je čak u oktobru iste godine poslao telegram regentu Aleksandru u kom mu je savetovao da oformi "Ministarstvo nacionalne koncentracije od najpametnijih i najradnijih ljudi iz Skupštine, van Skupštine, i od Jugoslovena,"¹⁰³ očito ciljajući na manje homogenu etničku strukturu vlasti, a samim tim i na manje homogenu politiku. Iako regent Aleksandar nije odgovorio, Cvijić nije odustajao; do sledeće godine počeo je da razmišlja o problemima "stapanja" Srba, Hrvata i

⁹⁸ Op.cit. str. 233

⁹⁹ Op.cit. str. 234

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Op.cit. str. 235

¹⁰² Op.cit. str. 236-237

¹⁰³ Op.cit. str. 240

Slovenaca u jednu kulturno-nacionalnu celinu uz tolerisanje verskih i političkih sloboda.¹⁰⁴ Uvidevši da je nemoguće formirati republiku, predložio je uz saradnju istomišljenika okupljenih oko “Jugoslovenske demokratske lige” jedinstvenu državu sa jednim vladarem i jednom vladom, ali i sa upravnom decentralizacijom¹⁰⁵ – dakle ne više “U.S. of Jugoslavia,” već parlamentarnu monarhiju na engleskom principu. Trgovčevićeva u ovom kontekstu ispravno primećuje¹⁰⁶ da bi se idejom o zasebnim, samoupravnim pokrajinama čije se granice dobrim delom poklapaju sa etničkim, teško ostvarilo “slivanje” većeg broja etničkih svesti u jednu, novu, nad-etničku, a opet nacionalnu - jugoslovensku svest. Ova kontradikcija ukorenjena je donekle i u Cvijićevim sumnjama:

“Mi nemamo dovoljno snage i sposobnosti da kultiviramo svoj narod a kamoli strane. Čim se ti narodi kultiviraju do izvesnog stepena, javiče se težnja za odvajanjem, za samostalnošću. Ne treba se zavaravati rečima i dosadnim frazama da smo mi izuzetno pravični, da ćemo mi pokoriti i asimilirati te narode. Dovoljno je da zadobijemo i asimiliramo njihove mase koje su u našoj etnografskoj masi.”¹⁰⁷

Dakle, ti narodi su i za najvećeg eksperta za Balkansko poluostrvo predstavljali međusobno različite etničke grupe neusaglašene tradicijom, kulturom i istorijom, a usaglasive jedino izvesnom vrstom prisile, primenom trajne asimilacije, nametanjem nove nad-etničke i aistorijske predstave o sebi i svojim etničkim atributima. Nije jasno koliko je Cvijićev stav o ravnopravnosti bio postojan. Po sredi je mnogo verovatnije bila zamisao o multietničkoj zajednici gde bi Srbi ostali Srbi, dok bi se svi ostali vremenom pretopili u – Jugoslovene. Ovu tvrdnju podržavaju i rane koncepcije o ujedinjenju koje je Žujović delio sa Cvijićem, a koje su podrazumevale više-etapno stvaranje Jugoslavije – prvo bi trebalo da se ujedine svi Srbi, da bi se tek potom pristupilo pitanju Hrvata i Slovenaca – što je za osnov imalo bojazan “da bi Srbijanci mogli izgubiti prevlast u novoj državi kao brojčano slabiji naspram Srba, Hrvata i Slovenaca iz Monarhije”¹⁰⁸. Dakle, u osnovi svega se nalazilo pitanje ko će vršiti asimilaciju nad kime, uz ubeđenost srpskog intelektualnog društvenog sloja – i to bez obzira na stranačku pripadnost, republikanska ili monarhistička uverenja, itd. – da Kraljevina, kao jedina samostalna, suverena državna jedinica u budućoj zajednici po sebi raspolaže društveno-političkim osnovama za potpunu konzervaciju svog etničkog identiteta, ali i legitimitetom da rukovodi predstojećim procesom asimilacije prema sopstvenim pravilima.

¹⁰⁴ Op.cit. str. 243

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Op.cit. str. 244

¹⁰⁷ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić... str.225.*

¹⁰⁸ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici ...str. 260*

Monarhisti i pobornici centralizma su se razlikovali od “republikanaca” utoliko što uopšte nisu priznavali istorijske, kulturne i društvene posebnosti drugih jugoslovenskih naroda, pa samim tim nisu ni uvažavali ideje o bilo kakvim vidovima samouprave. Lazar Marković, desničarski i radikalno opredeljeni profesor Pravnog fakulteta je, u svojim raspravama o Jugoslaviji, pisao o “jednom istom narodu koji govori isti jezik, ima iste tradicije i težnje (...) jedan mentalitet, i koji poseduje „svoju osobnu kulturu, pola orijentalnu, pola zapadnu“¹⁰⁹. Na drugom mestu, u knjizi “O organizaciji naše buduće države” on ističe da taj, jedan isti narod treba “poučiti”, kako bi uvideo “gde mu je pravi interes.”¹¹⁰ Zbog toga je svaku težnju za slobodnim opredeljenjem Marković svakako morao smatrati nepromišljenom i štetnom ne samo za Srbiju, već pre svega za one koji takve težnje ispoljavaju. Velikosrpski orijentisani storičar Stanoje Stanojević je, takođe, tokom čitavog svog intelektualnog ratnog angažmana insistirao na vizuri Srbije pozicionirane u sam duhovni i politički centar južnog slovenstva,¹¹¹ dok je njegov kolega Jovan Tomić išao dotle da javno iznošenje republikanskih ili federativnih gledišta naziva sabotажom, smeštajući pobornike anti-centralističkih stavova među neprijatelje Srbije.¹¹²

Ipak, sa završetkom rata, došlo je i do postepenog stišavanja opozicionih strasti, na šta je verovatno uticao i poziv vlade šesnaestorici srpskih naučnika – među kojima su se, pored Cvijića našli i “republikanci” Aleksandar Belić, Božidar Marković, Slobodan Jovanović i Jovan Žujović – da kao članovi jugoslovenske delegacije učestvuju na Konferenciji mira u Parizu. Ova nova zajednička saradnja sa Pašićem i vladajućim srpskim političarima, navela je po svemu sudeći naučnike da ostave svoja politička ubeđenja po strani i usredsrede svu preostalu energiju na pitanja od šireg značaja.

Mir obezbeden naukom

Američki predsednik Vudro Vilson nije bio usamljen u težnji da se sklopljeni mir obezbedi granicama koje će biti zasnovane na “naučnim saznanjima”¹¹³ – naprotiv: Konferencija mira je predstavljala prvi mirovi skup u istoriji vojnih sukoba koji je, pored političara, zahtevao i prisustvo naučnika.¹¹⁴ Iako je uloga “ljudi od nauke” bila na ovom skupu sekundarna u odnosu na političke aktore, politički zahtevi izneti na Konferenciji su ipak morali biti “naučno” zasnovani, jer su “naučne činjenice” pripremale teren za njihovu objektivnost. Što je više naučne građe bilo prikupljeno do

---

¹⁰⁹ Op.cit. str. 255

¹¹⁰ Op.cit. str. 254

¹¹¹ Op.cit. str. 256

¹¹² Op.cit. str. 257

¹¹³ Op.cit. str. 299

¹¹⁴ Op.cit. str. 292

početka rada Konferencije, rasle su i šanse da će teritorijalni zahtevi zainteresovane strane biti ispunjeni. Naravno, naučna podrška političke borbe nije predstavljala jedini uslov za uspešno razrešenje teritorijalnih zahteva – bitan faktor predstavljali su i odnosi snaga u međunarodnim komisijama, umešnost političara, ali i trenutna politička situacija.¹¹⁵ Zbog toga je rani rad na prikupljanju podataka za razgraničenje buduće Kraljevine SHS sa susednim zemljama predstavljao više nego dalekovid gest srpske vlade. U tom kontekstu, najznačajniji je bio združeni rad srpskih društvenih naučnika na pisanju “kratkih jugoslovenskih enciklopedija” – pariske, pod patronatom vlade, i londonske, uz podršku Jugoslovenskog odbora¹¹⁶ – ali je “kao poručeno” na Konferenciju pristiglo i Cvijićevo kapitalno delo, monografija “Balkansko poluostrvo”. Pored ovih studija pisanih na stranim jezicima – “Balkansko poluostrvo” je prvi put iz štampe izašlo na francuskom jeziku – svoju ulogu su odigrale i brojne brošure, kao i geografske i etnografske karte priložene uz njih. (Među onima koji su izradili najviše karata bio je Jovan Cvijić – samo u “Balkanskom poluostrvu” bilo ih je devet¹¹⁷ – ali su i drugi autori radili na izvršenju ovog zadatka. Međutim, tu je postojao bitan problem koji je korisno istaći u svrhu boljeg razumevanja procesa “ucrtavnja” jugoslovenskih državnih granica. Naime, ne samo kod različitih autora, nego i na brojnim kartama *istih* autora, zapažaju se različita teritorijalna određenja buduće države.¹¹⁸ Promena ratne situacije, promena stavova vlade, promena odnosa sa susednim državama, kao i opšta neodređenost u vezi toga šta je Jugoslavija i gde tačno ona počinje a gde se završava, dovela je do zbunjujućih rezultata srpskih kartografa. Stojan Protić je avgusta 1918. uputio zahtev poslaniku u Parizu da se naučnici dogovore i “zajednički povuku etnografske granice našeg naroda u svim pravcima a s naročitom pažnjom na granice prema Bugarima i Grcima.”¹¹⁹ Protić je, dakle, uočio znatne razlike kod svih autora – Cvijića, Belića, Radonića, Stanojevića, Đerića, itd. – pri obeležavanju jugoslovenske teritorije, odnosno granica prema Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji.)¹²⁰

Na samoj Konferenciji, naučnici su mogli da prisustvuju sednicama i pružaju neophodna obaveštenja, odnosno iznose predloge, ili da obrazuju komisije za obradu različitih podataka relevantnih za aktuelna pitanja.¹²¹ U jednoj ovako specifičnoj i krajnje osetljivoj situaciji, pijadestal naučne “objektivnosti” – pod pretpostavkom da se o ovakvom određenju nauke uopšte može govoriti – bio je poljuljan sledećim uticajima:

---

¹¹⁵ Op.cit. str. 299

¹¹⁶ Op.cit. str. 109

¹¹⁷ Op.cit. str. 275

¹¹⁸ Op.cit. str. 278

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Op.cit. str. 292

1. **Lični stavovi naučnika** – Zbog nerazmrsive isprepletanosti naučnih principa i političkih težnji angažovanih stručnjaka, moralo je dolaziti i do unutrašnjih sukoba ovih dvaju faktora pri formulisanju stručnih predloga na Konferenciji. Primera radi, Cvijić je i mnogo pre same konferencije dolazio u ovakav sukob koji je, doduše, uvek nastojao da opravda izvesnom – ako možemo tako reći, prilično labavom – argumentacijom. Naime, on tvrdi da osnovno načelo pri određivanju državnih granica treba odrediti na osnovu tačno proučenih etnografskih prilika, pri čemu „držimo da se ne bi smelo žrtvovati stanovništvo vojnim potrebama, niti dopustiti da jednoj državi pripadnu velike mase tuđeg naroda iz prostog razloga što treba da se dobije strateški podesna linija.“¹²²

Na drugom mestu on, međutim, govori:

„... Srbija mora zbog svoje ekonomske samostalnosti dobiti pristup na Jadransko More i jedan deo arbanaške obale: bilo zauzimanjem teritorije, bilo dobijanjem ekonomskih i komunikacionih prava na tu oblast. To znači, dakle, zauzimanje istina jedne etnografske strane oblasti, ali takve koja se mora zauzeti zbog osobito važnih privrednih interesa, upravo zbog životne potrebe. Takvo zauzimanje bi se možda moglo nazvati *antietnografskom nužnošću*... (kurziv u originalu)¹²³

Još jedan primer „antietnografske nužnosti“, kako ju je Cvijić formulisao, predstavlja Cnjegov angažman na Konferenciji oko pitanja Baranje i Prekumorja. Rukovodeći princip kojim se on inače služio bio je etnografski, a glasio je, prosto, da se složena teritorijalna pitanja mogu rešavati isključivo etnografskim činjenicama.¹²⁴ Međutim, on sam je najmanje dva puta istupio protiv tog principa – prvi put prilikom rešavanja pitanja varoši Bajе i proširenja već dobijene teritorije u Baranji, a drugi put prilikom obrazloženja potrebe komisiji da se grad Pečuj pripoji Kraljevini.¹²⁵ U obe prilike, Cvijić je zbog interesa svoje države modifikovao podatke kojima je raspolagao, podredivši pritom etnografski princip ekonomskim i geografskim obrazloženjima koja su imala svrhu da “naučno” osnaže njegovu argumentaciju. Konkretno, Bunjevačko stanovništvo u Baranji uvrstio je u dinarski tip, doduše nedovoljno “nacionalno svesan” ali vremenom podložan asimilaciji; istakao je ekonomsku povezanost varoši Bajе sa Jugoslavijom; mađarsku većinu je priznao samo u pet sela, a ostalo stanovništvo je nazvao “mađarizovanim Slovenima”.

Vežano za Pečuj, potrebu za ovim gradom izrazilo je tokom 1919. Ministarstvo saobraćaja, zbog rudnika bogatih ugljem; Cvijić je obrazložio naknadan vladin zahtev teritorijalnoj komisiji napomenuvši da, iako sam

¹²² Jovan Cvijić, *n.d.* str. 315.

¹²³ *Op.cit.* str. 218.

¹²⁴ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić... str.* 212-213

¹²⁵ *Op.cit.* str. 214-215

Pečuj nije slovenački grad, njegova okolina jeste, zbog čega je smatrao da je opravdano pomeriti granicu do planine Meček.¹²⁶

2. **Pritisci kolegijuma** – Prisustvo naučnika na Konferenciji bilo je determinisano radom u posebnim sekcijama. Jugoslovenska delegacija je svojih 30 naučnika rasporedila u sedam sekcija – etnografsko-geografsku, sekciju za međunarosno pravo, za štampu, ekonomsko-fnansijsku, saobraćajnu, itd.¹²⁷ Od svake od sekcija se prilikom donošenja predloga, umesto većeg broja nezavisnih gledišta, zahtevalo jedinstveno precizno formulisano mišljenje – primer za to je gorepomenuti zahtev Stojana Protića da se, pri izradi karata koje će biti korišćene na Konferenciji, naučnici usaglase u vezi tačnih etnografskih granica Jugoslavije. Takođe bi se u prilog ovoj tvrdnji mogla navesti Cvijićeva izjava da izrada etnografskih karata i memoara za svaku od jugoslovenskih oblasti između ostalog ima za cilj “učrščivanje jedne sume ideja kod svih članova sekcije.”¹²⁸ Zbog kolektivnog načina donošenja predloga, logično je pretpostaviti da se pri složenijim pitanjima posezalo za spoljnim, “nenaučnim” smernicama – to jest, teritorijalnim, ekonomskim i strateškim interesima države – kako bi se brojna naučna gledišta usaglasila, prividnom kompaktnošću upotpunivši iluziju “objektivnosti.”

3. **Političke okolnosti** – Iako nisu direktno učestvovali u donošenju odluka, naučnici su uz ulogu savetodavaca, političkim delegatima svoje zemlje unapred pripremali građu o brojnim pitanjima sa kojima ovi nisu bili dovoljno upoznati. Stručnim delegatima su, međutim, politički ciljevi bili jasni po sebi, pa je i građa koju su oni dostavljali, po svemu sudeći, bila u većoj ili manjoj meri predstavljana tako da odgovara tim ciljevima.

4. **Nenaučna motivacija naučne argumentacije** – Stručni delegat je u zavisnosti od jednog broja sasvim privatnih stavova i ubeđenja mogao biti sklon izvesnoj, već uobičajenoj, ali još neostvarenoj društveno-političkoj ideji koju bi potom kroz svoj intelektualni rad nastojao da naučno utemelji. Dobar primer za to je ideja jugoslovenstva koja se upadljivo provlači kroz Cvijićeva antropogeografska istraživanja. Trgovčevićeva primećuje da je njegovo osećanje povezanosti sa ostalim južnoslovenskim narodima moglo proizaći iz toga što je Cvijićeva porodica poreklom bila izvan granica tadašnje Srbije, pa je u njoj, uporedo sa patrijarhalnim vaspitanjem bila razvijena svest o “neujedinjenom narodu.”¹²⁹ Njegova etnografska i antropogeografska istraživanja samo su, dakle, potvrdila ono što je on već duboko u sebi naslućivao kao nepisanu naučnu stvarnost kojoj treba stremiti i učiniti je široko prihvaćenom „istinom“.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici... str.* 293-294

¹²⁸ Op.cit. str. 314

¹²⁹ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić... str.* 223.

5. **Udobnosti političkog položaja** – Samokontrola kojoj je Cvijić prema sopstvenim rečima pribegavao baveći se pitanjima “političke etnografije”¹³⁰ očito da nije u svakoj prilici uspevala da u njemu nametne potrebne unutrašnje kočnice, jer se on, kako je zabeležio, nije “uvek mogao odupirati političkim položajem i strujanjima” i “stalno ići za svojim unutrašnjim pozivom”.¹³¹ Pritom, treba podsetiti da je Cvijića u inostranoj naučnoj javnosti pratila reputacija “objektivnog stručnjaka i poklonika istine,”¹³² kao i da je on sam jednom prilikom istakao da “naučni ljudi traže istinu.”¹³³ Ovaj apel na objektivnost pri obavljanju istraživanja vezanih za “političku etnografiju,” pisanju brošura i monografija, neprestano imajući na umu politički program svoje zemlje – program sa čijim se osnovnim načelima i sam slagao – bio je u startu suvišan, i verovatno je predstavljao neku vrstu rastegljive merne jedinice za proširivanje granica “istine.” Cvijićeva velika bliskost sa najmoćnijim figurama srpske političke scene navela ga je da zabeleži: “Ljude veće naučne važnosti drže pod stalnim nadzorom, jednako motre na njih, naročito ako imaju karaktera, jer ih se boje. Osećaju da im ovi moraju biti duboko protivni.”¹³⁴

Kao predsednik etnografsko-istorijske sekcije jugoslovenske delegacije na Konferenciji, Cvijić i njegovi saradnici koji su činili jezgro sekcije, Đorđević, Radonić, Stanojević, Popović, Županić, Marković, kasnije još i Erlih i Šišić, uveliko su svojim angažmanom doprineli teritorijalnom proširenju Jugoslavije. Ova sekcija je, u kontekstu teritorijalnog proširenja, predstavljala najbitnije stručno telo jugoslovenske delegacije. Za svaku od jugoslovenskih oblasti sekcija je sačinila memoare i izradila etnografske karte, a paralelno sa ovim, naučnici su priredili i nekoliko drugih publikacija. Radonić je objavio studije o Banatu, Bačkoj i istoriju Srba u Ugarskoj, Stanojević “Istoriju Srba, Hrvata i Slovenaca,” kao i studiju o ulozi ugarskih Srba u nacionalnom životu srpskog naroda, Đorđević je za potrebe sekcije napisao elaborat o Rumunima u Srbiji, a u saradnji sa Belićem je objavio “Quelques remarques sur les Serbes en Bulgarie,” itd.¹³⁵

Cvijić je istupivši pred Teritorijalnu komisiju, gde jugoslovenska delegacija inače nije imala predstavnika, praktično oslanjajući se isključivo na svoje znanje i umešnost u izlaganju, zastupao prava Jugoslavije na Banat, nakon čega je pretežan deo ove oblasti dodeljen Kraljevini SHS.¹³⁶ Pobijanjem dotadašnjih rumunskih statistika, on je uz tvrdnje da se rumunsko stanovništvo naselilo u Banatu kasnije u odnosu na slovensko, kao i da je ova

---

¹³⁰ Op.cit. str. 228

¹³¹ Ibid.

¹³² Op.cit. str. 198

¹³³ Op.cit. str. 228

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Op.cit. str. 314 - 315

¹³⁶ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije ... str.311*

oblast periferna za Rumuniju, a za Srbiju važna iz ekonomskih i geografskih razloga, uspeo da pridobije članove komisije i uveri ih u ispravnost svojih stavova.¹³⁷

Cvijić je takođe uložio ogromnu energiju u celishodnost sastanaka sa većinom stranih predstavnika koji su učestvovali u donošenju odluka na Konferenciji ili su mogli uticati na njih. Često se viđao sa američkim profesorom Daglasom Džonsonom,¹³⁸ i još jednim predstavnikom SAD-a, Klivom Dejom, što je rezultovalo time da je američka delegacija u izvesnim fazama Konferencije zagovarala interese Kraljevine SHS.¹³⁹ Od predstavnika Engleske u Teritorijalnoj komisiji, Cvijić se viđao sa Alenom Lipperom, sa kojim je jednom prilikom razgovarao o pitanju granica sa Albanijom, o Koruškoj, o odnosima sa Italijom i o pitanju Skadra.¹⁴⁰ Francuski član ove komisije, Emanuel de Marton obaveštavao ga je o pitanjima važnim za Jugoslaviju,¹⁴¹ a od istaknutijih predstavnika susretao se još sa engleskim ekspertima Kruom i Temperleom, američkim delegatima Luntom i Lansingom, itd.¹⁴² Ovi susreti su veoma često predstavljali najznačajniji izvor informacija, ali i način da se važnim predstavnicima inostranih delegacija saopšte gledišta jugoslovenskih naučnika o teritorijalnim pitanjima.

Kako je već napomenuto, problemu granica Cvijić je obično pristupao primenom etničkog principa. Međutim, on nije odustajao ni od prirodnih granica – mora, reka, planinskih masiva – pod uslovom da se one poklapaju sa etničkim principom.¹⁴³ Ako ni jedan ni drugi princip ne zadovoljavaju, Cvijić je smatrao da se može pribеći principu istorijskog prava, uz ograničenje da on важи samo u slučaju kada se može dokazati да je jedan narod “nasiljem sveden na manjinu” u spornoj oblasti.¹⁴⁴ U slučaju nemogućnosti primene bilo kojeg od ovih principa, preostajala je mogućnost plebiscita.¹⁴⁵

Međutim, iako je bio smatran за једног од највећих стручњака за Балканско полуострво, Cvijić nije bio sasvim сигуран u vezi pojedinih pograničnih oblasti, tako da se događalo да naknadno menja i dopunjava objašnjenja за jugoslovenske zahteve на Konferenciji, нарочито ако би u међувремену дошао до нових “činjenica”.¹⁴⁶ Pojedиним граничним областима – посебно onim prema Italiji – nije se direktno bavio, ali nijedan stručni

¹³⁷ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić... str.* 204

¹³⁸ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije...str.* 319

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Op.cit. str. 320

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Op.cit. str. 321

¹⁴³ Ljubinka Trgovčević, *Jovan Cvijić... str.* 205

¹⁴⁴ Op.cit. str. 206

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Ibid.

predlog nije mogao izaći van sekcije bez njegovog odobrenja. Njegov predsednički položaj i veliki naučni autoritet obezbeđivali su mu posebno mesto ne samo u okviru etnografsko-istorijske sekcije, već i uopšte, u okviru delegacije svoje zemlje.

Treba napomenuti da je Cvijić dosledno je pratio svoje principe o razgraničenju kada se na Konferenciji postavilo pitanje Šopluka – istočne oblasti prema Bugarskoj. Smatrao je da istočni deo Šopluka etnički i kulturno-nacionalno ne pripada Srbiji, pa nije želeo ni da stoji iza zahteva jugoslovenske delegacije za prisvajanjem ove oblasti.¹⁴⁷ Međutim, čim je Bugarska počela da osporava pripadnost Makedonije Srbiji, Cvijić je pribegao drugom tipu objašnjenja:

“I u toku rata sam se uverio da je najbolje zastupati makedonsko pitanje ovim načinom koji se uostalom i najviše približuje istini: Moravsko-varcarska dolina je jedna prirodna i ekonomska celina, vezana za Srbiju, predstavlja Srbiju, bez veza sa Bugarskom. Narod ne smeta proširenju Srbije, jer je južno od Prilepa flotantna masa, Makedonski Sloveni, koji će brzo Srbizirati.”¹⁴⁸

Dakle, Cvijić je zastupao ovo pitanje koristeći se strateškim i ekonomskim argumentima, a etnički princip je postavio na krajnje dubioznu osnovu o asimilaciji, ili u ovom slučaju – “Srbizaciji”. Slično je postupio i sa već pomenutim slučajem Baje i Pečuja, a na gorepomenutom primeru Banata, koji je za Srbiju iz nacionalnih razloga predstavljao oblast od veoma velikog značaja, nije oklevao da podredi etnografske činjenice strateškim, ekonomskim, geografskim i istorijskim (prema etnografskim kartama, jugoslovenski zahtevi na ovu oblast obuhvatali su mnogobrojno rumunsko stanovništvo).¹⁴⁹

Do sredine avgusta 1919. Cvijić je podneo ostavku na mesto predsednika etnografsko-istorijske sekcije, jer je smatrao da su svi poslovi pri kojima bi on mogao biti koristan završeni. Jedini problem koji je ostao otvoren bilo je pitanje severne granice, pa je, otputovavši iz Pariza, u stvari započeo još jedno terensko istraživanje “u nadi da bi novi podaci iz ovih krajeva mogli uticati na poboljšanje granice u Vojvodini.”¹⁵⁰ Rezultati koje je poslao nazad u Pariz nisu doveli do željenog efekta, ali je Cvijić ubrzo bio ponovo angažovan kao član teritorijalne komisiji za plebiscit u Kuruškoj. Ovaj Cvijićev zadatak je korisno napomenuti zbog njegove signifikantne “naučne” potrebe da široke narodne mase neprestano klasifikuje u različite grupe i podgrupe. Neposredno pre kuruškog plebiscita – a s ciljem da predvidi njegov ishod – izdvojio je, naime, “dve vrste Slovenaca” – one nacio-

¹⁴⁷ Op.cit. str. 211

¹⁴⁸ Op.cit. str. 212

¹⁴⁹ Op.cit. str. 216

¹⁵⁰ Op.cit. str. 199.

nalno svesne, i “Nemčure”.¹⁵¹ Usput je na brzinu formulisao još jednu podgrupu – “omahljivce” – za koje je, prema njegovom mišljenju, bilo nemoguće predvideti za koga će glasati.¹⁵² Njegov naširoko cenjeni pozitivizam naveo ga je da se oseća sasvim bezbrižno u vezi pozitivnog ishoda plebiscita. Možda o validnosti njegovog naučnog metoda po sebi dosta govori i to što se – prevario.¹⁵³

Umesto zaključka: jugoslovenski idealizam i tinjajući nacionalizam

U društvenim naukama se često nailazi na ideju o društvenoj konstrukciji stvarnosti. Ako tu ideju analiziramo “unazad” možemo reći da je i samo društvo – konstruisana stvarnost, odnosno veštački struktuiran vid “realnosti” koji dele svi – ili uglavnom svi – članovi društva. Ali ako prihvatimo to da su i “stvarnost” i “društvo” konstrukcije, i to međusobno zavisne, onda moramo priznati ogromnu moć jednog specifičnoj mentalnoj odlici čoveka - znanju, koje vrši i nadgleda proces stvarnosne/društvene konstrukcije. Ovo priznanje znanju je nužno iz razloga što pojam “konstrukcija” nagoveštava proizvod ljudske volje, dakle proces koji se obavlja svesno i s određenom namerom, a samim tim i uz upotrebu određene vrste znanja. Ali, ni znanje po sebi ne može biti objektivno – i ono je neka vrsta konstrukcije, s obzirom na to da je ono proizvod interakcije ljudskog uma i stvarnosti koja je društveno konstruisana. Iz ove pozicije možemo opaziti veoma bitnu stvar za ovu temu, naime to da je znanje instrument društvene kontrole, jer dominantne ideje postavljaju temelje za konstruisanje dominirajuće ideologije.¹⁵⁴ Na osnovu brojnih gore navedenih primera, vidi se da je srpska intelektualna elita – na čelu sa Cvijićem – smerno proizvodila određenu vrstu *znanja* sa ciljem da podrži unapred osmišljenu *ideju* koja je, opet, u startu raspolagala izvesnim potencijalom da preraste u *ideologiju*. Jugoslovensko društvo, kao “konstruisana stvarnost,” bilo je zasnovano na empirijskim “činjenicama” o “plemenskim” srodnostima, koje su se ipak morale dodatno homogenizovati “slivanjem,” možda i zbog toga što ih niko, sem šačice naučnika i – eventualno – političara, nije ni opazio. Cvijićev naučni rad je u svemu tome igrao možda i najbitniju ulogu. U rezimeu Jiržia Daneša opazićemo i veličinu te uloge, ali i implicitnu logičku nekonzistentnost Danešove tvrdnje, koja je, u jednom opštijem smislu bila srodna nekonzistentnostima u građenju jugoslovenske nacije. “Usled verskih, plemenskih i jezičkih razlika, strani ispitivači nisu mogli prodrati u suštinu stvari, i tačno rešiti etnografska

¹⁵¹ Op.cit. str. 222

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ M.R. Crick, Anthropology of Knowledge, *Annual Review of Anthropology*, vol.11 (1982):303

pitanja, čak i kada ispitivači nisu bili zainteresovani. Cvijiću pripada zasluga što je iznašao puteve i načine za dublje poznavanje kulturnih i psihičkih pojaseva, stvorenih na Balkanu.”¹⁵⁵

Dakle, kada se trebala istaći Cvijićeve stručnost i osigurati kult njegovog naučnog vizionarstva i nepogrešivosti, u prvi plan su se stavljale sve teškoće na koje je on nailazio, pa samim tim i brojne razlike i neusaglasivosti među južnoslovenskim “plemenima”. Sa druge strane, kada se govorilo o jugoslovenskoj naciji, okolnosti su zahtevale da nije moglo biti reči o “plemenskim”, jezičkim i kulturnim razlikama među etničkim grupama u međuratnoj Jugoslaviji.

Uporno Cvijićevo insistiranje na tome da svi procesi među južnoslovenskim narodima neupitno idu ka “međuplemenskim” integracijama koje će poništiti sve eventualne kontradiktornosti, vodilo ga je ka nedefinisanim pojmu “južnoslovenske civilizacije”, u vezi kojeg on sa intrigantnim optimizmom tvrdi:

"Nekim osobinama Srbi, Hrvati i Slovenci utiču dakle drugkčijim načinom na razvijanje južnoslovenske civilizacije. Time se oni međusobno dopunjuju. Javiće se i nove osobine, do sada slabo izražene. Sve će više nastupiti amalgamisanje najplodnijih osobina tri naša plemena, i tako će se stvoriti tip jednostavne južnoslovenske civilizacije – krajnji i glavni cilj naše države.”¹⁵⁶

Svestan složene političke situacije i hrvatskih separatističkih težnji koje se nisu preklapale sa njegovim naučnim uvidima, Cvijić je smatrao da će južnoslovenska civilizacija “popraviti” ona “plemena” koja su u kontekstu “međuplemenskih integracija” “skrenula s puta”:

"Razvitak samostalne južnoslovenske civilizacije biće znatno olakšan i dublji, ako nađemo intimne kontakte sa većom srodnom sredinom, sa slovenstvom. Treba u izvesnim pravcima crpsti iz opšteg i slovenskog duha i slovenske civilizacije. Živim kontaktom postiglo bi se možda i to da se izgode izvesne preteranosti i rđava skretanja, koja se u većoj ili manjoj meri vide kod svakog južnoslovenskog plemena i kod ostalih južnoslovenskih naroda.”¹⁵⁷

Možda i stoga što se koristio krajnje nedefinisanim aluzijama na “slovenstvo” i “crpljenjem iz opšteg slovenskog duha i slovenske civilizacije”, Cvijić je smatrao da veliku ulogu u uobličavanju južnoslovenske civilizacije imaju ljudi koji, pre svega, to mogu da obuhvate svojim intelektom, a to

¹⁵⁵ Jirži V. Daneš, Značaj Jovana Cvijića za proučavanje Balkanskog poluostrva, *Srpski književni glasnik*, knj. 20, Beograd (1927): 271.

¹⁵⁶ J. Cvijić, Osnove južnoslovenske civilizacije, *Srpski književni glasnik*, knj. 7 (1922):355.

¹⁵⁷ Op.cit. str. 357.

su, dakako, intelektualci.¹⁵⁸ Pored političara, oni svojim angažmanom na polju nauke imaju dužnost da smanje politička trvenja i sigurnim korakom vode “narodne mase” ka integracijama u zajedničkoj državi.

Ipak, Cvijić je i sam predviđao da se jedinstvo neće sprovesti bez krize, s obzirom na razne načine života, poglede na svet, istorijske i kulturne raznolikosti južnoslovenskih “plemena” i razne druge slrodne faktore. On je, kako je u gornjim redovima već nagovešteno, u skladu sa svojim ideološkim zaleđem insistirao na mitu “jednog instinkta jačeg od logike, po kome ogromna većina oseća duhovne, moralne i materijalne koristi od zajednice i jedinstva.”¹⁵⁹ Uz to, Cvijić kao prevashodno nacionalni naučnik nije imao stvarnu nameru da zanemari imperijalnu misiju Srbije pri stvaranju južnoslovenske zajednice, ističući Srbe kao narod sa najjačom nacionalnom svešću na Balkanu, koja svoju snagu crpi još iz srednjeg veka i nemanjickog vremena;¹⁶⁰ tek uz postuliranje takvih premisa, moglo se govoriti o Jugoslaviji kao izrazu težnji svih južnoslovenskih naroda. Ove težnje je, doduše, iz hrvatske perspektive, izrazio i dr Vlatok Maček u svom negodujućem pismu Siton-Votsonu:

“Nema ali nikakve dvojbe da nije tom prigodom (prilikom stvaranja države – prim. M.P.) niko konsultovao narod i da je sam način stvaranja države izveden na takav način i takovim metodama, koje su dovele do današnjeg stanja, a dovesti će bezuvjetno i do raspada države, ne pođe li se natrag na ishodišnu tačku iz 1918.”¹⁶¹

Nekadašnji Ideologija jugoslovenstva, propagirana od strane intelektualne elite, u državi gde je skoro 80% stanovništva činio seljački društveni sloj,¹⁶² imala je, po svemu sudeći, mnogo beznadežnije šanse da dopre do nepismenih i potpuno neobrazovanih masa od suprotstavljene joj nacionalističke ideologije. Razlog tome leži i u činjenici da je jugoslovenstvo podrazumevalo pre svega kulturno jedinstvo južnoslovenskih “plemena” dok je nacionalistička propaganda bila nesrazmerno manje kompleksna, i stoga neuporedivo snažnija. Strujanja hrvatskog nacionalizma su, shodno tome, do tridesetih godina XX veka Srbe karakterisala kao kulturno, psihološki i u svakom pogledu tuđinskom grupom koja se vlasti domogla primenom sile, brojnošću i istorijskim okolnostima, ali nevezano za pristanak hrvatskog naroda. Hrvati su svakako predstavljali najekstremniji primer separatizma nakon stvaranja Kraljevine SHS, ali su se i ostali narodi u njenom sastavu – uključujući tu i Makedonce, Bošnjake i Crnogorce, koji čak nisu

¹⁵⁸ Op.cit. str. 355.

¹⁵⁹ Franjo Mulin, *Jovan Cvijić i problem narodnog jedinstva*, Novi Sad (1927):13.

¹⁶⁰ J. Cvijić, Govori i članci. u: *Sabrana dela Jovana Cvijića*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, (1987):224.

¹⁶¹ Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma*, Zrenjanin, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, (2004): 520.

¹⁶² Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Književne novine, Beograd (1990):96

ni bili prepoznati kao pripadnici zasebnih etničkih grupa – osećali bar kulturno potlačeni pod stegom “velikosrpskog hegemonizma.”¹⁶³ Ideologija pod maskom (naučnog) znanja izgubila je svoj legitimitet onog trenutka kada su se empirijske “činjenice” prikupljene u brojnim studijama o jugoslovenskom narodu pokazale kao generalizujuće i u najmanju ruku diskutabilne, i kada je manje ili više agresivan integralni pristup rešavanju jugoslovenskog pitanja ustupio mesto potiskivanom “iracionalnom” nacionalizmu nesrpskih etničkih grupa. Među Hrvatima je, pored toga, još u vreme Habsburške monarhije bio rasprostranjen strah da će izgubiti svoj identitet i nestati – strah koji se još više rasplamsao ulaskom u novu državu sa “bizantinskim” Srbima. Već do 1920. za hrvatske političare je jugoslovenska ideologija postala ništavna u odnosu na nacionalističku. Deset godina kasnije, među njima je postalo ustaljeno mišljenje da su Srbi isključivo zainteresovani za eksploataciju i vlast, i da je čitava srpska istorija jedva nešto više od zavere da se porobe drugi narodi, a naročito Hrvati.¹⁶⁴ “Znanje” o jugoslovenskim narodima akumulirano u enciklopedijama, istorijskim knjigama i monografijama, predstavljeno kao naučno utemeljeno, “činjenično,” slobodno od konteksta, itd. izgubilo je svaki smisao u procesima koji su pratili dezintegraciju međuratne Jugoslavije, a kulminirali formiranjem profašističke NDH. Odatle se vidi da je nauka u službi jugoslovenske politike i osmišljavanja jugoslovenskog identiteta – povrh svega još i opterećena srpskim etničkim atributima – bila, zapravo, kruta fiktivna konstrukcija koja je imala malo veze sa političkim zahtevima i potrebama nesrpskih etničkih zajednica u Jugoslaviji. Koliko je ostvarenje državne zajednice Južnih Slovena bio rizičan eksperiment, implicitno kazuju i reči Tihomira Đorđevića zabeležene tokom konferencije mira u Parizu 1919: “Što mene ovde raduje, to je što svi koji dolaze iz Zagreba, Ljubljane, Beograda, ili ma od kuda, ovde izgledaju (...) solidarni u svemu. Daće Bog da se sloga i solidarnost održe za večita vremena.”¹⁶⁵

Marko Pišev

Political Ethnography and Serb Intellectual Elite in the Era of the Creation of Yugoslavia (1914 – 1919) – A Historical Overview

The aim of this paper is to present intellectual, cultural and political circumstances in Serbia on the eve of World War 1 and during this war. Special attention will be given to intellectual elite of the Kingdom of Serbia and its attitudes toward the so-called “Yugoslav idea”, which refers to the

¹⁶³ Upor. sa op.cit. str. 99-110

¹⁶⁴ Op.cit. str. 121

¹⁶⁵ Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije ... str.* 324

concept of unification of South Slavic peoples within one independent monarchy. Notions on territorial borders and centers of administrative control and political governing of such a state varied depending on foreign and national political contexts, as well as individual approaches to the solution of the “Yugoslav question”. Thus, this paper will mainly comment the merger of the Serbian political and intellectual elite of the era with regard to the general organization of the future state, with special overview given to the intensive scientific and political engagement of the Serbian geographer Jovan Cvijić.

Key words: Yugoslav idea, intellectual elite, Jovan Cvijić.